

HUMANİTAR VƏ SOSIAL ELMLƏR

UOT 316.33

Zeynəddin Şabanov,
Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası
kafedra müdiri, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
zeynaddin.shabanov@gmail.com

MİLLİ FƏLSƏFƏDƏ İDEYA ÇAĞIRIŞLARI

Məqalədə Azərbaycan fəlsəfəsinin inkişaf istiqamətlərinə nəzər salınır, Azərbaycan filosoflarının müxtəlif fəlsəfi mövzulara münasibəti araşdırılır, milli fəlsəfədəki ideya çağırışları təhlil edilir. Bildirilir ki, filosoflarımızın dünyaya baxışı, insanın dünyadakı mövqeyinə münasibəti müxtəlif olmuş, fərqli yanaşmalar sərgiləmişlər. Başəri fəlsəfədən qidalanan və onu zənginləşdirən əsərlərində filosoflarımız cəmiyyət-təbiət, insan-ruh, ilahi sevgi, dünyanın yaranışı, yeni paradigmlər, milli ideya, multikulturalizm və tolerantlıq, hadisə və proseslərin inkişafına sistem yanasma, mürəkkəb sistemlər nəzəriyyəsi, sinergetika, klassik, postklassik, postneoklassik elm, vətəndaş cəmiyyəti və hüquqi dövlət quruculuğu məsələləri, milli maraqlar və milli ideologiya, azərbaycançılıq ideyası, insan haqları, din və mədəniyyət, insan kapitalı, modernləşmə kimi fəlsəfi məsələlərə dərinlən münasibət bildirmiş, yeni ideyalar irəli sürmüş, sanballı əsərlər ortaya qoymuşlar.

Məqsəd - Azərbaycan fəlsəfəsindəki ideyaları təhlil etmək

Metodologiya - induktiv, deduktiv və müqayisəli yanaşma

Tədqiqatın nəticələri - Filosoflarımız cəmiyyət-təbiət, yeni paradigmlər, milli ideya, multikulturalizm və tolerantlıq, hadisə və proseslərin inkişafına sistem yanasma, mürəkkəb sistemlər nəzəriyyəsi, sinergetika, klassik, postklassik, postneoklassik elm, milli maraqlar və milli ideologiya, azərbaycançılıq ideyası, modernləşmə kimi fəlsəfi məsələlərə münasibət bildirərək yeni ideyalar irəli sürmüşlər

Açar sözlər: milli fəlsəfə, filosoflar, təbiət, cəmiyyət, ideya, azərbaycançılıq

Giriş

Milli fəlsəfəmiz günü-gündən inkişaf edir, yeni-yeni fikirlərlə cıalanır. Bu fəlsəfədə irəli sürülən fikirlər cəmiyyətin inkişaf vektoruna uyğun gələrək yeni-yeni çalarlar əldə edir ki, bunun müqabilində əldə olunan biliklər sintezləşdirilir, fərqli baxışların təsiri altında daha da möhkəmlənir. Fəlsəfi fikirlər dünyanın, cəmiyyətin inkişafı ilə, burada baş verən sosiomədəni və siyasi hadisələrlə bağlı olaraq dərinləşir, daha böyük məna yükü daşıyır, yeni paradigmlərlə zənginləşir. Düşünən insan daim axtarısa çıxır, mahiyyətə enmək istəyir, hadisə və prosesin səbəbini tapmaq üçün səy göstərir, dünyanın elmi mənzərəsinə yeni baxış bucağından nəzər yetirir, idrakını “itiləyərək” təbiətin və cəmiyyətin inkişafına xidmət edəcək yeni fikirlər irəli sürür. Filosoflar daim fikirləşir, müəyyən məkan və zaman daxilində yeni ideyalarını cıalayır, müasirliyin nəbzini tuturlar. Bunun nəticəsində müasir fəlsəfə inkişaf etmiş bütün elmlər üçün fayda verə biləcək bir elm sahəsinə çevrilmişdir. Hələ yunan filosofu Platon üçün fəlsəfə əbədi və keçici olmayan haqqında təfəkkür idi. Pifaqor fəlsəfə dedikdə, həqiqətin üzə çıxarılmasını deyil, müdrikliyə məhəbbət və mənəvi həyat sevgisini başa düşürdü. Aristotel fəlsəfənin kökünü təəccübdə, heyrətdə görürdü - predmetini isə «ilkini başlanğıc və səbəblər»in tədqiqi ilə əlaqələndirirdi. Böyük filosofun fikrincə, fəlsəfə eyni zamanda fəaliyyətin məqsədini başa düşməyə kömək edir. Fəlsəfəyə can atanlar fayda götürməyi demək olar ki, düşünmürlər.

XX əsr fəlsəfəsi özünün yeni-yeni sahələri ilə diqqəti cəlb edir. Bu sahələr, texnikanın fəlsəfəsi, elmin fəlsəfəsi, mədəniyyətin fəlsəfəsi, həyat fəlsəfəsi və s.- dir. Həmin sahə fəlsəfələri müasir dillə desək, fəlsəfi biliyin ənənəvi sahələrini əhatə edir. Onlar ontologiya, fenomenologiya, epistemologiya, aksiologiya, fəlsəfi antropologiya və s. adlarla təqdim olunur. Bəzi tədqiqatçılara görə fəlsəfənin üç başlıca mövzusu vardır. Bunlar: dünya, insan və dünyaya münasibətdir. Təbiidir ki, hər bir mövzunun müzakirəsi öz problemlərini doğurur **(1, səh.102).**

Fəlsəfə bəşəriyyətin mənəvi mədəniyyətinin ən qədim və dəyərli sahəsidir. Təsadüfi deyildir ki, müasir Avropa və Amerikanın təhsil ocaqlarında fəlsəfənin tədrisinə böyük əhəmiyyət verilir. Bütünlükdə, ümumdünya fəlsəfi fikrini, eləcə də ayrılıqda hər bir xalqın milli fəlsəfəsini mənimsəmədən yeni cəmiyyət qurucularının yetkin şəxsiyyət kimi formalaşdırılması problem olaraq qala bilər.

Keçmişin ümumiləşdirilməsi, müasir vəziyyətinin təhlili, gələcəyin proqnozlaşdırılması

Filosoflarımızın fikrincə, yeni cəmiyyət quruculuğunda fəlsəfi təfəkkürün tarixiliyi prinsipinə riayət olunması, fəlsəfənin real həyatla ayrılmaz əlaqəsinin təmin edilməsi xüsusilə vacibdir. Belə ki, mücərrəd, qapalı xarakterli fəlsəfə siyasi-iqtisadi və mənəvi həyatda baş verən əsaslı dəyişiklikləri, köhnə stereotiplərin ləğv olunması prosesini, demokratiya və aşkarlığın inkişafını tam əks etdirə bilmir. Cəmiyyətimizin tarixinin indiki dönüş mərhələsində fəlsəfənin gerçəkliyə münasibətini dəyişdirmək, onu mürəkkəb həyat problemlərinin həllinə yönəltmək tələb olunur. Bu mənada fəlsəfənin əsl sosial-tarixi bilik, həyatda daimi əlaqəli dünyagörüşü olması indi həmişəkindən daha vacibdir.

Filosofların qənaətinə görə, fəlsəfi problemlərin həlli onların keçmişinin ümumiləşdirilməsinə, müasir vəziyyətinin təhlil edilməsinə və gələcəyin proqnozlaşdırılmasına əsaslanır. Nəzəri təfəkkür forması kimi fəlsəfə təkcə keçmiş və müasir dövrü öyrənməklə məhdudlaşmır, həm də gələcəyə müraciət edir. Fəlsəfi təfəkkürün gələcəyin dünyagörüşü modellərini, obraz və ideallarını yaratdığını bildirir.

İnsana fəaliyyətinin uğurlu olması üçün düzgün məqsəd müəyyənləşdirməyin, müvafiq qərar qəbul etməyin son dərəcə vacib olduğunu bildiren filosoflar, dünya haqqında hərtərəfli və düzgün təsəvvürlərə malik olmağı tövsiyə edirlər.

Əvvəlcə, “fəlsəfə” anlayışının mahiyyətinə diqqət yetirək. “Fəlsəfə” anlayışının etimologiyasına münasibət bildirən Azərbaycanlı alim-tədqiqatçı E.Hüseynov yazır ki, “Fəlsəfə” terminini adətən yunan dilindən birbaşa (etimoloji) anlamda “müdrikliyi sevmək” (phileo sophiya) kimi tərcümə edirlər. Amma fəlsəfə (philosophy) termininin ikinci hissəsində özünə yer alan Sophia anlayışı dəqiq tərcümədə “müdriklik” anlamını vermir. Yəni əslində biz “Sophia’nı sevmək” ilə rastlaşırıq, amma Sophia’nın nə olduğunu bilmədən hətta ilkin anlamda (etimoloji anlamda) belə fəlsəfənin nə demək olduğunu anlama bilmirik. Fəlsəfə terminini Avropa dillərinin terminoloji tərkibinə daxil edən qədim yunan filosofu Platonun yaşamasında Sophia bir insanın sahiblənə biləcəyi, özününkü edə biləcəyi bir subyektiv reallıq deyildir. Sophia mükəmməl qurulmuş harmonik reallığın (bu reallıq bizim duyğu orqanlarımız vasitəsilə siqnallar qəbul etdiyimiz maddi dünya anlayışının ekvivalenti deyil) əsasında duran, daxilən ona xas olan obyektiv bir prinsipdir. Bütün həqiqət orada gizlənir. İnsan həyatının və imkanlarının məhdud olması səbəbindən insan həmin obyektiv reallıq ilə heç bir zaman qovuşa bilməz, ən ali həqiqətə heç bir zaman çatma bilməz. Həmin həqiqəti yalnız müəyyən məsafədən “sevmə” bilər, yəni qovuşa bilməsə də hər zaman ona can atma bilər. Bu səbəbdən fəlsəfə termininin “həqiqəti sevmək” şəklində tərcüməsi daha dəqiq (amma yenə də tam deyil) sayıla bilər. Bu kontekstdə maraqlı məqam ezoterik (mistik) fəlsəfi düşüncədə Sophia həm də reallığın (ümumi təamın) qadın başlanğıc kimi qəbul edilməsidir - həmin başlanğıcın (bir qadın qəlbi və ruhu ilə olduğu kimi) dərk edilməsi bütün həqiqətin (sirlərin) açarı ola bilərdi, halbuki prinsipcə həmin başlanğıc qeyd etdiyimiz məhdudiyyətlər səbəbindən ayrıca bir insan tərəfindən sonadək dərk edilməzdir, ona tərəf yalnız can atmaq olar, amma qovuşmaq mümkün deyildir - onu yalnız müəyyən məsafədən “sevməklə” kifayətlənməli olursan **(4).**

Milli-mənəvi dəyərlərin, əxlaqın, adət və ənənələrin yeni nəslə çatdırılması, davam etdirilməsi üçün mədəni abidələrin, bədii ədəbiyyatın, milli fəlsəfi fikrin rolu böyükdür. Milli ruhu qorumaq, inkişaf etdirmək və nəsildən-nəslə çatdırmaq üçün ən yaxşı mühit milli dövlətçilik şəraitində yaranır. Milli dövlət ancaq ərazinin, maddi sərvətlərin deyil, həm də milli-mənəvi dəyərlərin qorunmasına xidmət edərək, milli ruhu həyat tərzinə çevirmə imkanına qadirdir. İstər dövlətçilik ideologiyası olsun, istərsə də milli ideologiya eyni bir təməl üzərində-milli fəlsəfi fikir zəminində formalaşır. Milli dövlətin dövlətçilik ideologiyasının təşəkkülündə milli fəlsəfi fikir əsas yer tutur.

Fəlsəfə millətin inkişafında, onun intellektual qabiliyyətinin nümayişində mühüm rolə malikdir. Azərbaycanın görkəmli filosofu Əbülhəsən Abbasov bu məsələyə xüsusi diqqət yetirərək yazır: “Fəlsəfə sadəcə olaraq, “millət” fenomen-məfhumunun nə olduğunu, hansı praktiki və nəzəri əhəmiyyət daşıdığını, mütərəqqi inkişafda, sivilizasiya gedişatda xüsusi rol oynadığını anladığı, öyrətməklə kifayətlənmir, o, millətin özünü yaradır! Fəlsəfəsiz nə millət və milli siyasət, nə də dövlət və milli dövlətçilik məfkurəsi, ənənəsi mövcud deyil və olmayıb. Belə ki, “millət” qapalı və mütləq mənada dəyişməz (invariant) fenomen deyil, o, kifayət qədər variativ, dinamikliyi ilə fərqlənən varlıq-prosesdir. Burada, etnik sintezləşmə və ümumiliklə yanaşı, ümumi siyasətdə, vahid hüquqi məkanda, dövlətləşmədə iştirak var, sosial-siyasi-iqtisadi dəyər və institutlar hesabına sisteməqovuşma, birgəyaşayış duyumuna və mədəniyyətinə daxilolma var. Millət—mütləqləşdirilmiş “sabitlik əmsali” yox, tarixi və sosial zaman cərəyanında fəal iştirak edən, stabil elementlərini qorumaqla yanaşı daim özünü təşkilatlandıran, mövcudluq və inkişaf naminə zəruri dəyişikliklərə, yeniliklərə həssas olan fenomendir. Bütün bunlar isə yalnız xoş niyyətlər, ulvi hisslər, ümid-güman hesabına baş vermir; daha çox nəzəri refleksiya, rəşional ağıl, elmi biliklər və onlardan qaynaqlanan əməli-praktiki fəaliyyət hesabına reallaşır. Və burada fəlsəfi biliklər sisteminin, onun kamilliyinin rolu əvəzsizdir... Əgər sual olunarsa ki, cəmiyyət-millət-dövlət rabitəsində mütərəqqi sinergizmi qidalandıran ən başlıca amil-şərt nədir, deyə bilərik—intellektual əmtəənin istehsalı və onun optimal dövriyyəsi! Xüsusilə də informasiya cəmiyyətlərin vüsət tapdığı indiki dövrdə! Fəlsəfənin isə bu amil – şərt kontekstində hansı müstəsna əhəmiyyətə malik olduğunu anlamaq o qədər də çətin deyil. İstər cəmiyyətin və intellektual resursların idarə olunmasının nəzəri əsaslarının işlənilib hazırlanması olsun, istər çoxsaylı sosial sifarişlərin çözülməsinə xidmət edən epistemoloji bazanın, idrakı texnologiyaların yaradılması olsun—fəlsəfənin rolu danılmazdır! Müasir dünyanın öz tərəqqisinə görə səcdə edib, baş əyəsi bir neçə varlıqlar içərisində fəlsəfənin yeri xüsusiədir. “Tərəqqi” dedikdə, yalnız elmi-texniki-texnoloji və mədəni zirvələrin fəth olunması yox, həm də əxlaqlı yaşamaq nəzərdə tutulur ki, bunun üçünsə Xeyir və Şərin mahiyyətini dərk etmək, sosial məsuliyyət və vicdan borcu, mənəviyyat və ədalət haqqında mükəmməl biliyə malik olmaq gərəkdir. Və bütün bu qazanc və zərurətlərin ödənilməsi, fəlsəfəsiz mümkün deyil. Söhbət, şübhəsiz ki, fəzilətlərə, sağlam düşüncəyə, qurucu işlərə yol açan fəlsəfədən gedir (2, səh. 6-7).

Milli fəlsəfəni bir millətin ağıl səviyyəsinə uyğun olaraq formalaşan spesifik bir fəlsəfə adlandırmaq da olar. Milli fəlsəfə bir millətin sahib olduğu xalis dil bazası üzərində inşa ediləməlidir. Əks təqdirdə formalaşan fəlsəfə vətəndaş hüququ qazana və milliləşə bilməyəcəkdir. Odur ki, hər fəlsəfə istənilən millət içərisində özünə yer tapa bilmir. Milli fəlsəfəmiz başqalarının deyil, “öz ağılımızın” məhsulu olmalıdır, o elə bir ağıldır ki, bütün fikri düşünlərimizi məhz onun yardımı ilə açıdır. Hər bir milli fəlsəfənin “açar sözlər”i olur, belə ki, həmin sözlər insana həmin dildə fəlsəfələşmək imkanı verir. Odur ki, açar sözlər xalis olmadığı təqdirdə həmin dildə fəlsəfələşmək effektiv olmur. Bu baxımdan, milli fəlsəfədə xalis dil bazası nə qədər zəngin olarsa, bir o qədər o dildə fəlsəfələşmək asanlaşar. Milli fəlsəfənin açar sözləri dedikdə fəlsəfənin ən mərkəzi anlayışları nəzərdə tutulur. Belə ki, həmin anlayışlar fəlsəfənin altqurumunu təşkil edirlər. Digər bütün anlayışlar isə üstqurum kimi onların üzərində inşa edilir. Fəlsəfənin iki əsas hissədən - ontoloji və epistemoloji hissədən ibarət olduğunu nəzərə alsaq, zənnimcə, öz ağılımızda bu iki sahəyə dair xalis açar sözlər mövcuddur. Bu açar sözlər aşağıdakı kimidir: varlıq-nəsnə; bilik-öznə. Fəlsəfənin birinci hissəsini “varlıq-nəsnə”, ikinci hissəsini isə “bilik-öznə” təşkil edir. Fəlsəfə varlıqdan bir nəsnə kimi

danışır, özünə isə onu bilik şəklində qavramağa çalışır. Nəsnə-özünə anlayışı fəlsəfənin mahiyyəti hesab olunan “nə-öz-söz” formulu ifadə edir. Yəni nəsnə var, öz onu dərk edir və daha sonra onu sözlə ifadə edir. Nəsnə varlığı təmsil edir, özünə onu bilik şəklində dərk edir və daha sonra bu ikisinin sintezindən “söz” doğur: “Nə(sənə)-öz(nə)-(nə)s(nə)öz(nə)”. Hər bir millətin formalaşdırdığı milli fəlsəfə ilə yanaşı “beynəlmiləl fəlsəfə” də vardır. İkinci fəlsəfə birincinin dili ilə ifadə olunur və onun rənginə boyanır. Başqa sözlə, milli ağıl həmin beynəlmiləl fəlsəfi normaları, qaydaları özününküləşdirir. Obrazlı ifadə etsək, milli ağıl bir arı kimi universal fəlsəfi qaydalar adlanan çiçəklərdən şirə alaraq ondan milli fəlsəfə adlanan bir bal istehsal edir. Bu zaman əldə edilən yeni fəlsəfi məhsul artıq həmin millətə xas olur. Düzdür, həmin məhsul universal olsa da, milli ağıl sistemində bir hissə kimi tama tabe olur. Fəlsəfə tarixində “Azərbaycan məktəbi” adlı fəlsəfi məktəb olub. Bu məktəbin böyük görkəmli filosofları vardır. Düzdür, onlar müəyyən səbəblərdən dolayı öz xalis ana dillərində fəlsəfələməsələr də, formalaşdırdıqları fəlsəfi irs milli ağılın məhsulu olmuşdur. Bu isə o deməkdir ki, milli fəlsəfəmizin “Azərbaycan məktəbi” adlı bir bazası vardır. Bizim üzərimizə düşən görev isə həmin məktəbdən xammalları, ideyaları alaraq xalis ana dilimizdə fəlsəfələməkdir. Vitgenşteynin “həyat tərzləri (forms of life)” nəzəriyyəsindən çıxış edərək demək olar ki, milli fəlsəfədə “kimlik” müstəsna rola malikdir. Odur ki, bir qeyri-Azərbaycanlı birisi bir Azərbaycanlı kimi milli fəlsəfəmizi dərk edə bilməz. Onu dərk edə bilmək üçün, mütləq, milli ağıla malik olmaq gərəkdir, çünki azəri həyat tərzini yaşamayan birisi bu millətin milli fəlsəfəsini dərinlən anlama bilməz. Bəli, əgər uzun bir müddət bu millətin içərisində yaşayaraq onların həyat təcrübələrində yaxından aktiv iştirak edərsə, bu zaman milli fəlsəfənin dərinə yaxınlaşa bilər. Bir sözlə, bir millətin milli fəlsəfəsini anlamq üçün onun həyat tərzini yaşamaq lazımdır. Azərbaycan fəlsəfə məktəbində iki fərqli paradigma olub. Biri fəlsəfi, o biri isə irfani idi. Fəlsəfi paradigma aləmə “varlıq-yoxluq” pəncərəsindən, irfani paradigma isə ona “ışıq-qaranlıq” pəncərəsindən baxırdı. İrfani paradigma öz fəlsəfi sistemində varlığı “ışıq”la, yoxluğu isə “qaranlıq”la əvəz etmişdi. Əlbəttə, bu, formal bir əvəzetmə deyildi, çünki onlar aləmə fərqli bir aspektdən yanaşırdılar. Belə ki, onlar mənəvi eynəklə baxırdılar nəsnə və olaylara. Ancaq fəlsəfi paradigma ardıcılıqları eyni eynəklə baxmırdılar aləmə. Zənnimizcə, milli ağıldakı varlıq və yoxluq anlayışları maddi inkişaf və tənəzzülü ifadə edən “varlılıq və yoxsulluq” anlayışları ilə sıx əlaqədardır. Elə buna görə, irfani paradigmada varlıq(=varlılıq) işıqla, yoxluq(=yoxsulluq) isə qaranlıqla ifadə olunurdu. Bu, ona görə idi ki, varlılıq işıq, yoxsulluq isə qaranlıq bəxş edirdi insana. Buradan aydın olur ki, milli ağılda mənəvi inkişafa gedən yol maddi inkişafdan keçir. Deməli, milli fəlsəfəmiz hər iki amala xidmət etməlidir (3).

Azərbaycan filosoflarından Füzuli Qurbanov yazır ki, “milli fəlsəfə necə mümkündür” haqqında danışanda ilk olaraq iki şeyi fərqləndirməliyik. Birincisi, ümumiyyətlə metafizika, ontologiya olmadan heç bir fəlsəfi sistemin mövcudluğundan söhbət gedə bilməz. Nə cərəyanın, nə məktəbin, nə də ayrıca bir istiqamətin mövcudluğu mümkün deyil. İkincisi, fəlsəfənin metafizikası prizmasından baxanda milli fəlsəfə anlayışı ifadəsi nəyi əks etdirə bilər, özündə hansı pozitiv, konstruktiv məzmun daşıya bilər. Bu iki sualın işığında araşdırmalar aparanda belə bir mənzərə yaranır. Mütəxəssislərin rəyinə görə, milli fəlsəfə anlayışına iki yanaşma mövcuddur. Birinci yanaşma: ümumiyyətlə milli fəlsəfə mövcud deyil. Çünki fəlsəfə özü universal təfəkkürün məhsuludur, fəlsəfənin milli rəngi olmur və o dünyanın ən ümumi formaları haqqında elmdir. Dünyanın ən ümumformaları haqqında elmdirsə, onda ayrı-ayrı milli özünəməxsusluqlara malik olan xalqların ruhi, mənəvi dəyərləri burada necə əks oluna bilər? Bu suala da bu yanaşmanın tərəfdarları belə cavab verirlər: Milli özünəməxsus olan dəyərlər ümumi formanın ayrı-ayrı tərkib hissələri kimidir ki, onların da qarşılıqlı əlaqəsi ümumi dialektik bir vəhdət formalaşdırır. Deməli, birinci yanaşmaya görə, buradan belə çıxır ki, əgər milli fəlsəfə yoxdursa da, şərti olaraq onun bir mövcud olma forması ola bilər, o da kulturoloji yanaşmadır. Yəni ki, mədəniyyət hadisəsi olaraq hər bir xalqın, cəmiyyətin dünya mədəniyyət sistemindəki yeri, rolu, funksiyaları, qarşıya qoyduğu məqsəd, özünəməxsusluğu, milli psixologiyası, milli şüurun psixologiyası və s. kimi məsələləri

ümumformanın yaradılması naminə öyrənilə bilər. Bu formada müstəqil olaraq milli fəlsəfə anlayışını qəbul etmirlər.

İkinci yanaşmada isə bunun əks tezisi irəli sürülür ki, milli fəlsəfə mövcuddur, milli fəlsəfə vardır və onun mövcudluğu, varlığı hər bir millətin, xalqın özünəməxsus mədəniyyətinə, təfəkkür tərzinə, həyat tərzinə, psixologiyasına, şüura malik olmasıdır. İkinci bir tərəfdən, bunun fonunda hər bir cəmiyyətin özünün öz həyat strategiyaları, məqsədləri olmasıdır. Üçüncüsü, cəmiyyətlər bir-birindən inkişaf səviyyələrinə görə fərqlənilir. Deyək ki, onların birində milli dövlət vardır, digərində yoxdur, bir başqasında başqa cürdür və bütün bu fərqliliklərin fonunda hər bir millətin özünün fəlsəfi dünyagörüşü, həyata fəlsəfi baxışlar sistemi, özünün düşündüklərinin həyata interpretasiyası üsulu, məntiqi ola bilər. Deməli, milli fəlsəfə bu cür ola bilər. İkinci variantda deyirlər ki, regional fəlsəfə və regionun fəlsəfəsi formasında milli fəlsəfə mövcud ola bilər. Məsələn, regional fəlsəfə deyəndə “azərbaycan fəlsəfəsi”, burada “Azərbaycan” sözü kiçik hərflə yazılır. Region fəlsəfəsi deyəndə, “Azərbaycan fəlsəfəsi”, burada Azərbaycan artıq regionun, ölkənin konkret bir ifadəsi kimi. Və nəhayət, milli fəlsəfənin mövcudluğunun üçüncü forması kimi hər bir cəmiyyətinin özünün konkret tarixi, retrospektiv reallıqları ilə müasir dünyada, müasir zamanda, zamanın hər bir müasir anında qarşısına qoyduğu vəzifələrin ümumi səviyyədə dünyada gedən proseslərin fonunda öyrənilməsi ilə məşğul olar ki, milli fəlsəfə bu formada da mövcud ola bilər (5).

Azərbaycan filosoflarının təfəkkürünün məhsulu olan sanballı əsərlərdə bir-birindən maraqlı fikir və ideyalar yer alır. Belə ki, təbiətdə və cəmiyyətdə cərəyan edən proseslərin son dərəcə mürəkkəb olduğunu qeyd edən filosoflarımız bildirirlər ki, müasir dövrdə elmlər onların mahiyyətini açmaqda yeni nailiyyətlər əldə etməkdədir. Belə şəraitdə insanların çevik təfəkkürə malik olması həmişəkindən daha zəruridir. Bununla əlaqədar varlığın - təbiət, sosial həyat və insanın daxili dünyası kimi üç əsas sahəsinin sirrlərinin dərinədən mənimsənilməsində fəlsəfi dünyagörüşünün rolu durmadan artır.

Fəlsəfəni bilmək kamil şəxsiyyətin zəruri keyfiyyətlərinin insanda formalaşmasına kömək edir, həqiqətə, xeyirxahlığa yiyələnməyə şərait yaradır. Fəlsəfə insanı təfəkkürün adi tipinin məhdud, səthi çərçivəsindən qoruyaraq, dəqiq elmlərin nəzəri və empirik anlayışlarını inkişaf etdirir. Yüksək təfəkkür mədəniyyətinin göstəricilərindən biri subyektin idrakı ziddiyyətlərdən yan keçməməsi, ondan çəkinməyərək həll etməyə çalışmasıdır. Dialektik inkişaf etmiş təfəkkür formal-məntiqi ziddiyyətlərə imkan verməyərək obyektin real ziddiyyətlərini həll etməyə cəhd edir və bu yolla özünün yaradıcı antidoqmatik xarakterini təzahür etdirir (1, səh.78).

Qeyd etmək lazımdır ki, fəlsəfə xüsusi reallıqla-mümkün olan dünya ilə əlaqədar olur. İmkan dedikdə - insanın ətraf mühitlə ən ümumi, universal əlaqələrinin zəruri tərəfi başa düşülür. Ən ümumi haqqında iki mənada danışmaq olar: abstrakt- ən ümumi və konkret-ən ümumi, həmin mənələrdir. Bu da onu subut edir ki, fəlsəfə biliyin nəzəri formasıdır. O, xüsusi elmlərin adi əlamətlərindən məhrumdur. Fəlsəfə özünün tarixindən ayrılmazdır. Eyni zamanda ənənə ilə əlaqənin qırılmasına yönəldilmişdir. Fəlsəfə adi, həm də qeyri- adi dildə danışır. Fəlsəfə insanın tələbatından doğur, lakin özünün şübhələri ilə sabitliyi dağdır. O ən ümumi haqqında danışsa da, ancaq ayrılıqda götürülmüş şəxsiyyətin sorğularına cavab verir. Bəzi tədqiqatçılara görə yuxarıda qeyd etdiyimiz ziddiyyətlər fəlsəfədən ayrılmazdır və onun mövcudluğunun iki formasını doğurur (1, səh.128).

Fəlsəfi problemləri "xalis" şüur problemləri kimi deyil, real gerçəklikdə mövcud olan, zəruri olan problemlər kimi çıxış etdiyini qeyd edən filosoflarımız, onların nəzəri həllinin birdəfəlik başa çatmadığını bildirirlər. Həyat inkişaf etdikcə bu problemlərə münasibət yeniləşir və zənginləşir. Filosofların qənaətinə görə, fəlsəfi problemlərin həlli onların keçmişinin ümumiləşdirilməsinə, müasir vəziyyətinin təhlil edilməsinə və gələcəyinin proqnozlaşdırılmasına əsaslanır. Nəzəri təfəkkür forması kimi fəlsəfə təkcə keçmiş və müasir dövrü öyrənməklə məhdudlaşmır, həm də gələcəyə müraciət edir. Fəlsəfi təfəkkürün gələcəyin dünyagörüşü modellərini, obraz və ideallarını yaratdığını bildirir.

İnsana fəaliyyətinin uğurlu olması üçün düzgün məqsəd müəyyənləşdirməyin, müvafiq qərar

qəbul etməyin son dərəcə vacib olduğunu bildirən filosoflar, dünya haqqında hərtərəfli və düzgün təsəvvürlərə malik olmağı tövsiyə edirlər.

Öz elmi axtarışlarını daim dərinləşdirməyə, həqiqətə, dünyanın sirlərinə daha dərinləndirən yiyələnməyə cəhd göstərən milli düşüncəyə malik filosoflarımız bildirirlər ki, dünyagörüşü insana obyektiv reallıq və burada insanın yeri haqqında, insanın onu əhatə edən gerçəkliyə və özünə münasibəti haqqında sistemli biliklər verir. Onun məzmununa, filosoflarımız, həm də bu biliklər əsasında formalaşan əqidə və ideallar, idrak və fəaliyyət prinsipləri, dəyər oriyentasiyalarını daxil edirlər.

Azərbaycan filosoflarını dünya binasının quruluşu, maddi ilə mənəvinin münasibəti, dünyada baş verən dəyişikliklərin qanunauyğun və ya təsadüfi olması, xeyir və şər, həqiqət və yalan, həyatın mənası, ölüm və ölməzlik, insan ləyaqəti, məsuliyyət və başqa fəlsəfi məsələlər maraqlandırır. Onların fikrincə, hər bir insan çox vaxt özü də hiss etmədən filosofluq edir, əsrlər boyu fəlsəfəni düşündürən məsələlər barədə fikirləşir (**4, səh.253**).

Filosoflarımız fəlsəfəni bəşər tarixində baş vermiş böyük mədəni çevrilişin ayrılmaz tərkib hissəsi adlandırırlar. Onlar həm də insanın mahiyyəti, məqsədi və taleyi, həyatın ağıllı təşkili ilə bağlı məsələlərə dair maraqlı fikirlərini bölüşdürürlər.

Azərbaycan filosofları bildirirlər ki, fəlsəfənin elm, siyasət, sosial praktika və mənəvi mədəniyyətlə qarşılıqlı əlaqəsinin daha qabarıq nəzərə çarpmasına baxmayaraq, fəlsəfə əsrlər boyu mənəvi fəaliyyət forması kimi öz müstəqilliyini qoruyub saxlaya bilmişdir.

Milli filosofların araşdırmalarına görə, fəlsəfə nəzəri elm kimi müxtəlif məsələləri əhatə edir: insan tərəfindən idraki, sosial və təbiət reallığının mənalandırılmasını təmin edir; bu münasibətdə hər bir konkret mərhələdə əldə edilmiş miqyasları və səviyyəni onu daha da genişləndirmək məqsədilə müəyyənləşdirir; insanların əqidəsinin normativ-dəyər əsaslarını işləyib hazırlayır, dünyanın nəzəri mənzərəsini verir; idrakın prinsiplərini və yollarını göstərir; təbii və ictimai bütövlük daxilində insanın yerini, onun həyatının mənasını müəyyən edir; insanların dəyərlərini, prioritetlərini, ideallarını və məqsədlərini işləyib hazırlayır (**5, səh.193**).

Fəlsəfənin mövzularını insanların real həyatı ilə sıx əlaqədə axtaran filosoflarımız, fəlsəfənin əhəmiyyətini belə ifadə edirlər: o, praktiki fəaliyyət üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən emosional-iradi əhval-ruhiyyə yaradır; subyektin müvafiq yaradıcılıq növünə nə dərəcədə uyğun gəldiyini göstərir; insanların həyat fəaliyyəti tiplərini formalaşdırır; onların sınaqdan keçirilməsini və mümkün olanın reallığa çevrilməsini təmin edir; insana özünü reallaşdırmaq üçün proqram verir; onun həyatının vətəndaşlıq mövqeyini, mənasını və amalı müəyyən edir.

Filosoflarımızın təbirincə, yalnız fəlsəfəni öyrənməklə insanlar özlərinin dünya haqqında kortəbii formalaşan təsəvvürlərindəki səthiliyi və yanlışlıqları aradan qaldıra bilər, dünya haqqında düşünülmüş, sistemli və səhih məlumat əldə edirlər.

Həyatı son dərəcədə mürəkkəb, burada gedən prosesləri isə çox ziddiyyətli və rəngarəng adlandıran filosoflarımız onları anlamaq üçün inkişafın meyilləri və perspektivlərini düzgün müəyyənləşdirə bilmək üçün geniş erudisiyaya, həqiqi fəlsəfi biliklərə malik olmaq zəruriliyini irəli sürürlər. İnsanın praktiki fəaliyyəti və mədəni həyatının əsasında duran dünyagörüşü problemlərinin izahında fəlsəfənin rolunun misilsiz olması qənaətinə gəlirlər.

Filosoflarımız fəlsəfəni insanın malik olduğu biliklər sisteminin, dünyanın elmi mənzərəsinin nəzəri bünövrəsi adlandırırlar. Onlar həm də cəmiyyətdə normal mənəvi mühitin, insanın mənəvi dünyasının formalaşmasına kömək etdiyini, mühüm tərbiyəvi əhəmiyyətə malik olduğunu bildirirlər. Fəlsəfənin əsaslarına yiyələnmiş adamın istənilən elm sahəsində uğurlu fəaliyyət göstərə biləcəyinə əmindir. Eyni zamanda, fəlsəfə digər elmlərin optimal inkişafına kömək edir, onlarda baş verən metodoloji çətinlikləri aradan qaldırır. Fəlsəfə insanı idrak nəzəriyyəsi ilə silahlandırır, yəni gerçəkliyi mənəvi mənimsəməyin yollarını və vasitələrini müəyyənləşdirir. Fəlsəfəni bilən adamda, filosofların fikrincə, düzgün məntiqi təfəkkür formalaşır, o, həyatı tənqidi və yaradıcı surətdə öyrənir.

Fəlsəfə humanist idealların, ümumbəşəri dəyərlərin qərarlaşmasına kömək edir. Fəlsəfə həm də gerçəkliyi insanların tələbatlarına uyğun şəkildə dəyişdirməyin mühüm alətidir. Ölkəmizin

yaşadığı açıq cəmiyyətə keçid, demokratik və hüquqi dövlət quruculuğu vəzifələrinin həllində fəlsəfənin rolunun və əhəmiyyətinin durmadan artdığını bildirirlər.

İnsanlar malik olduqları biliklərə əsaslanaraq öz həyat və fəaliyyət proqramlarını, davranış istiqamətlərini müəyyən edirlər. İnsanların fəaliyyətində biliklə yanaşı, sərvətlər, dəyərlər də çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu sonuncular vasitəsilə insan həyatda baş verən hadisələrə və proseslərə fəal münasibətini bildirir, onları öz məqsədi, tələbatı və mənafeləri mövqeyindən qiymətləndirir və bu halda insanın ədalət və ədalətsizlik, xeyir və şər, gözəllik və eybəcərlik kimi normativ anlayışlardan istifadə etdiyini söyləyir.

Filosoflarımızın qənaətinə görə, insanların sosial vəziyyətini, milli xüsusiyyətlərini, mədəni səviyyəsini, fərdi psixoloji, iradi keyfiyyətlərini səciyyələndirən dünyanı hissetmə, bütövlükdə dünyagörüşünə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir **(7, səh.16)**. Mənəvi-əxlaqi hisslər olan həya, vicdan əzabı, mənəvi borc, mərhəmət, başqasının halına yanmaq - hər bir dövrdə insanların dünyagörüşünün mühüm tərəfini təşkil etdiyini bildirirlər.

İnsanların dünyagörüşünün strukturunda onlar tərəfindən dərinlən qəbul edilən, öz həyat mənafeələrinə uyğun hesab olunan biliklər - əqidə xüsusi yeri tutur. Əqidə və məsləkin rolu o qədər böyükdür ki, onların həyata keçirilməsi yolunda insanlar hətta öz həyatını da qurban verə bilirlər. Biliyin əqidəyə çevrilməsi o vaxt baş verir ki, insanlarda bu biliklərə, onların məzmunu və mənasına inam yaranır və möhkəmlənir.

Müasir dövrdə fəlsəfi təfəkkürün tarixiliyi prinsipinə riayət olunması, fəlsəfənin real həyatla ayrılmaz əlaqəsinin təmin edilməsi xüsusilə vacibdir. Belə ki, mücərrəd, qapalı xarakterli fəlsəfə siyasi-iqtisadi və mənəvi həyatda baş verən əsaslı dəyişiklikləri, köhnə stereotiplərin ləğv olunması prosesini, demokratiya və aşkarlığın inkişafını tam əks etdirə bilmir. Cəmiyyətimizin tarixinin indiki dönüş mərhələsində fəlsəfənin gerçəkliyə münasibətini dəyişdirmək, onu mürəkkəb həyat problemlərinin həllinə yönəltmək tələb olunur **(7, səh.148)**. Bu mənada, filosofların fikrincə, fəlsəfənin əsl sosial-tarixi bilik, həyatda daimi əlaqəli dünyagörüşü olması indi həmişəkindən daha vacibdir! Başqa sözlə deyilsə, yeni şəraitdə qarşıda duran problemləri həll edə bilmək üçün fəlsəfə açıq xarakter daşımalıdır.

Fəlsəfə düşüncə sahibi olan alimlərimiz qeyd edirlər ki, cəmiyyətdə obyektiv ilə subyektiv, varlıq ilə şüur, maddi ilə mənəvi bir-birilə sıx əlaqədə və çulğışıb şəkildə çıxış edir. Bu, təbiidir, çünki insanların yaratdığı bütün nemətlər öz təbiətinə görə insanın əməyinin, vərdiş, bilik və yaradıcılığının maddiləşmiş təəcəssümüdür.

Onlar izah edirlər ki, insan, onun humanist ideali fəlsəfi dünyagörüşünün mərkəzi məsələsidir. Fəlsəfə insanın mənəvi azadlığını təbliğ edir. Çünki hazırda baş verən əsaslı dəyişikliklər, fəaliyyətin bütün sahələrində özünü göstərən ssiyentizm yəni elmiləşmə və texnisizm insanın şəxsiyyət göstəricilərinə güclü mənfi təsir edir. Nəticədə şəxsiyyətin mənəvi kasadlaşması baş verir. Belə şəraitdə texniki və sosial inkişafa insan ölçüləri baxımından yaşamağın rolu və əhəmiyyəti durmadan artır. Bu zərurət həm də indiki şəraitdə insanların fəaliyyəti və dünyagörüşünün kəskin surətdə siyasiləşməsi meyli ilə izah olunur. Həmin meyil də şəxsiyyətin humanizmi üçün müəyyən təhlükə yaradır. Beləliklə, fəlsəfənin daha da humanistləşməsi, onun yeniləşməsi və inkişafının əsasını təşkil edir. Cəmiyyətin yaşadığı indiki keçid dövründə, ictimai həyatda özünü göstərən, qeyri-stabillik halları və çətinliklər, köhnə davranış stereotiplərinin və ideallarının əsaslı surətdə yeniləşməsi humanistləşməni daha da zəruriləşdirir.

Filosoflara görə, fəlsəfə müəyyən konkret mədəniyyətin və bütövlükdə insanların ictimai həyatının əsasında duran ən ümumi anlayışları, ideyaları, təsəvvürləri, təcrübə formalarını üzə çıxarır. Belə ümumi kateqoriyalara, universal anlayışlara misal olaraq varlıq, materiya, dəyişilmə, inkişaf, səbəb və nəticə, təsadüf və zərurəti və onlarca başqalarını göstərmək olar. Real gerçəklikdəki hadisə və proseslər arasındakı ən ümumi əlaqələri və münasibəti ifadə edən bu kateqoriyalarsız nə gündəlik həyatda, nə də elmdə və praktiki fəaliyyətin heç bir sahəsində keçinmək mümkün deyildir. Onlar təfəkkür prosesinin zəruri tərəfini təşkil edir.

Filosoflarımız bildirir ki, mədəniyyət sistemində fəlsəfə tənqidi süzgəc rolunu həyata keçirir. O, müxtəlif dünyagörüşlərində yaranmış olan müsbət tərəfləri toplayır və onu gələcək nəsillərə

ötürür.

Azərbaycan filosofları gündəlik təcrübəni, praktiki və elmi bilikləri nəzəri cəhətdən ümumiləşdirir, sintez edirlər. Fəlsəfi təfəkkürün praktiki, idraki və qiymətverici tərəflərin vəhdətini təmin etmək sahəsindəki rolu ictimai həyatda çox mühümdür. Belə ki, həmin üç tərəfin ahəngdarlığı və mütənasibliyi ictimai inkişafın zəruri şərtidir. Məsələn, deyək ki, bu və ya digər tarixi dövrdə yeridilən siyasət yalnız elm və əxlaq ilə düzgün əlaqələndirildikdə tam dolğun reallaşa bilər. Xüsusilə də bugünkü şəraitdə bəşəriyyətin ümumi mənafeyinə uyğun gələn dünyagörüşü oriyentasiyası mədəniyyətin bütün vəzifə və sərvətlərinin birləşdirilməsini - elmi, humanist və əxlaqi tərəflərin əhatə olunmasını tələb edir. Bu işdə isə fəlsəfi təfəkkür müstəsna yer tutur (**12, səh.342**).

Filosoflar bildirir ki, fəlsəfə həm də mühüm mədəni-tərbiyəvi funksiya yerinə yetirir. Onu öyrənərkən insanın təfəkkür və ümumi mədəniyyəti yüksəlir. Fəlsəfəni bilən adam dünyada və cəmiyyətdə gedən prosesləri izah edərkən adi şüur səviyyəsinə xas olan dayazlıq, dağınıqlıq və ziddiyyətlikdən azad olur.

Fəlsəfi kateqoriyalar və anlayışlarda gerçəkliyin bu və ya digər tərəfinə aid çox qiymətli informasiyalar toplanılır, təhlil edilir və nəsildən-nəslə ötürülür.

Fəlsəfi metodun digər metodlardan üstünlüyünü bildirən filosoflarımıza görə, fəlsəfə elmi biliklərin artmasına, yeni elmi müddəaların yaranmasına kömək edir. Bu, fəlsəfi və formal məntiqi metodun vəhdətdə tətbiqi ilə təmin olunur. Nəticədə fəlsəfə müəyyən nəzəri-dünyagörüşü və ümummetodoloji xarakterli yeniliklər yarada bilir. Digər tərəfdən fəlsəfi metod başqa metodlarla birləşdikdə mürəkkəb nəzəri və fundamental problemlərin həllində xüsusi elmlərə mühüm köməklik göstərir. Fəlsəfə həm də ayrı-ayrı elmlərə hipotez və nəzəriyyələr yaratmaqda kömək edir. Belə ki, yeni nəzəriyyə təkcə empirik şərtlər üzərində qurulmur. Bu işdə nəzəri müddəalar çıxış nöqtəsi rolunu oynayır.

Fəlsəfə ilə digər elmlərin əlaqələrini təhlil edən filosoflarımız bildirirlər ki, fəlsəfə və xüsusi elmlər bir-birilə qarşılıqlı təsirdə çıxış edir, qarşılıqlı surətdə bir-birini zənginləşdirirlər. Fəlsəfə ilə digər konkret elmlərin müqayisəsi sübut edir ki, fəlsəfənin idraki imkanları çox böyükdür və o, biliklər sistemində mühüm yer tutur. Fəlsəfə ilə elmin əvvəlcə tarixən eyni kökdən yarandığını, sonralar onların bir-birindən ayrı inkişaf etdiyini bildirirlər. Lakin onların inkişafı bir-birindən təcrid olunmuş halda deyil, bir-birilə sıx dialektik əlaqədə baş vermədiyini qeyd edirlər. Onlar qeyd edirlər ki, konkret hadisələri öyrənən xüsusi elmlərdən fərqli olaraq fəlsəfə ən ilkin səbəblər, ilkin prinsiplər, varlığın ən ümumi əsasları haqqında təlimdir. Buna görə də fəlsəfə xüsusi elmlərdən daha güclüdür.

Varlıq mövzusunun fəlsəfədə mərkəzi yer tutduğunu filosoflar aşağıdakı səbəblərlə izah edirlər: birincisi, bütöv bir tam kimi dünyanın varlığının və insanın varlığının öyrənilməsi fəlsəfənin əsas predmetidir. *İkinci*, varlıq haqqında təlim (ontologiya) fəlsəfənin ən mühüm tərkib hissəsidir. Nəhayət hər bir fəlsəfi cərəyan öz baxışlarını izah edərkən birinci növbədə varlıq anlayışına əsaslanır. Buradan aydın olur ki, varlıq fəlsəfənin əbədi və dəyişməz məsələsidir (**7, səh. 284**).

Varlıq ətrafında gedən fəlsəfi axtarışlar öz mahiyyətinə görə müəyyən bir şəxsin və ya sosial qrupun mənafeyi ilə məhdudlaşmır. O, bütünlükdə cəmiyyəti düşündürən və narahat edən məsələdir. İnsanın təkcə maddi fəaliyyəti deyil, həm də mənəvi həyatı (elmlə, bədii yaradıcılıqla və incəsənətlə məşğul olması) onun varlıq haqqındakı təsəvvürləri ilə sıx bağlıdır. Bundan əlavə varlığın anlaşılması insanları xoşbəxtliyə, vicdanlı olmağa, öz borcunu başa düşməyə yönəldən cəhdlərin mənbəyidir. Bir halda ki, varlığı yalnız insan öz təfəkkürü ilə dərk edə bilir, deməli, onu bilmək insanı öz həqiqi mövcudluğunu, əzəli varlığını anlamaq, əldə etdiyi azadlıq səviyyəsini mənalandırmaq üçün son dərəcə zəruridir.

Varlıq anlayışının geniş və dar mənada işləndiyini bildirən Azərbaycan filosofları qeyd edir ki, birinci halda dünyada mövcud olan hər şey (cansız təbiət, üzvi aləm, cəmiyyət, Yer kürəsi, bütünlükdə Qalaktika) varlığa daxil edilir. Belə yanaşdıqda insanların siyasi fəaliyyəti və mənəvi fəaliyyətinin bütün məhsulları, elmi, şüuru, ideya və baxışları, hiss və təsəvvürləri də varlığa daxildir. Sözün məhdud (dar) mənasında varlıq dedikdə isə insanların şüurundan kənarda və ondan

asılı olmayaraq mövcud olan obyektiv reallıq başa düşülür. Bu halda varlığın iki əsas növünü-obyektiv reallığın və subyektiv reallığın bir-birindən fərqliliyi vurğulanır.

Filosoflarımız belə bir həqiqəti də bizə mesaj göndərir: bütöv bir tam kimi götürülən dünya əbədi xarakter daşısa da, buradakı konkret cismlər, təbiət hadisələri və canlılar müvəqqətidir, onlar fasiləsiz surətdə dəyişirlər.

Filosoflarımız şüuru bütün dövrlərdə fəlsəfi fikrin diqqət mərkəzində duran problem adlandırmaqla qeyd edir ki, fəlsəfənin əsas predmetini təşkil edən dünyagörüşü məsələləri sırasında şüur öndə durur və insanın dünyada yeri və rolunun izahı şüurun anlaşılmasından başlayır. Şüuru bilmədən insanın ətraf dünya ilə qarşılıqlı münasibətlərini aydın təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Xüsusən də bu münasibətlərin özünəməxsus xarakterini başa düşmək üçün şüurun təbiətini öyrənmək lazımdır. Fəlsəfə şüura ümumnəzəri planda yanaşır. O, şüuru insanın və cəmiyyətin fəaliyyəti baxımından təhlil edir. Ona dünyagörüşünün çıxış nöqtəsi kimi yanaşır. Fəlsəfə həm də şüuru insanın gerçəklik ilə münasibətlərinin özünəməxsus forması kimi mənalandırır.

Şüur birdən-birə hazır şəkildə meydana çıxmamışdır. O, uzun davam edən təkamülün nəticəsi kimi yaranmışdır. İnsanın heyvanlar aləmindən ayrılması və əmək fəaliyyəti şüurun yaranmasında mühüm rol oynayır (7, səh. 299).

Azərbaycan Türk filosofu Faiq Ələkbərov yazır ki, milli şüurun tərkibinə milli mentalitet, milli özünüdərk, milli adət-ənənələr, vətənpərvərlik və s. daxildir. Bu mənada, milli şüurun dini və beynəlmiləl şüurla oxşar tərəfləri ilə yanaşı, fərqli cəhətləri də göstərilməlidir. Məsələn, milli şüurla dini şüur arasında oxşar cəhətlər arasında əxlaqi-mənəvi, humanizm, xoşgörü, qonaqpərvərlik, ümumiyyətlə mənəviyyat məsələləri mühüm yer tutur. Eyni zamanda, milli və dini şüurun oxşar cəhətləri arasında ən vacib faktor milli birlik məsələsidir. Yəni, hər iki şüurun uğurla dərk edilməsi nəticəsində bir millət, cəmiyyət daxilində milli birlik daha da gücləndirilə bilər. Ancaq bu zaman hökmən milli birliklə dini birliyi fərqləndirmək, daha doğrusu, dini birliyin milli birlik kimi təqdim edilməsinə imkan verilməməlidir.

Qeyd edək ki, 20-ci əsrin əvvəllərində Əhməd Ağaoğlu məhz dini birliyi milli birlik kimi («islam millətçiliyi») qələmə vermişdir. Belə ki, Ağaoğlu Quranın mahiyyətindən xəbərsiz olduğumuzu, əgər bilərsək buna doğru müəyyən addımların atılacağına inamını ifadə etmişdir. Onun fikrincə, Qurandan uzaqlaşmağımızın səbəbidir ki, müsəlmanlar arasında milli birlik yoxdur. Bu baxımdan Qurana üz tutaraq milli birlik məsələsini dərk etməli və bu ideyanı cəmiyyətə daxilində yaymaq lazımdır. Ancaq onun bu ideyası özünü doğrultmadı. Buna səbəb də dini şüura aid bəzi məsələlərin lüzumsuz yerə milli şüura da aid edilməsi idi. Xüsusilə, «islam milləti» anlayışı ilə «türk milləti» anlayışını eyniləşdirilməsi, qeyri-müəyyən «islam birliyi» anlayışının irəli çəkilməsi və bunu kimi digər önəmli amillər də yanlışlığa yol verilmişdi (14, səh.235).

Ümumiyyətlə, bu gün olduğu kimi, ötən əsrin əvvəllərində də milli şüurun formalaşması prosesində əsas mübarizə islamlaşmaq, türkləşmək və müasirləşməklə («üçlük»lə) beynəlmiləl ideya hesab edilə biləcək sosial-demokratizm, liberal-demokratizm və başqaları arasında getmişdir. Eyni zamanda bu mübarizənin islamlıqla türklüyün öz aralarında da getdiyinə şahidi oluruq. Ancaq 20-ci əsrin əvvəllərində dünyanın bir nömrəli qloballaşma hadisəsi kimi sosial-demokratizmi (marksizmi) hesab etmək olar.

O dövrdə bəziləri hesab edirdilər ki, zamanın əsas ideyası islamlaşmaq və türkləşmək deyil, sosial-demokratizmdir-bütün fəhlə və kəndli sinfinin birləşməsi və dünyada sosializm cəmiyyəti qurmaqdır. Bu mənada, Azərbaycan türklərinin də xilas yolu da nə islam, nə də türklük deyil, sosial-demokratizmlə bağlıdır. Həmin dövrdə sosial-demokratizm global hadisə kimi, bir müddət islamlıq və türklük şüuru ilə başa-baş mübarizə aparmışdır. Hətta, Azərbaycanın bir çox mütəfəkkirləri ilk dövrlərdə sosial-demokratizmi milliyyət və islamıyyətdən üstün belə tutmuşlar. Deməli, hazırda olduğu kimi 20-ci əsrin əvvəllərində də ictimai şüurun hansı ideyalar əsasında formalaşa biləcəyi ilə bağlı təzadlı mülahizələr və mövqelər olmuşdur. Bir çox aydınlarımız sosial-demokratizmin təsiri altında islamçılığın ona zidd olmamasını əsaslandırmağa çalışmışlar. Marksizm kimi islamiyyətin də beynəlmiləl mahiyyətə malik olması vurğulanmışdır. Beləliklə, islamçılıqla

beynəlmiləl ideya hesab olunan sosial-demokratizm arasında oxşarlıqlar tapmaq bir növ əsas məşğuliyyətlərdən biri olmuşdur (M.Ə.Rəsulzadə, Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlu və b.).

Ancaq islamçılıq və beynəlmiləliçilikdən fərqli olaraq, türkçülük və sosial-demokratizm arasında bərabərlik işarəsi qoymaq çətin idi. Ona görə də, ilk dövrlərdə milliyyət anlayışı daha çox tənqid edilmiş, bu mənada milli şüurun milliyyət əsasında formalaşmasının əleyhdarları heç də az olmamışdır. Məsələn, Ə.Hüseynzadə, M.Ə.Rəsulzadə və başqaları ilk dövrlərdə yazırıdılar ki, milliyyəti önə çəkənlər uyğun olaraq islamıyyətin və sosial-demokratiyanın düşmənidirlər. Hətta, Rəsulzadə İsmayıl bəy Qasıralını və onun «Tərcüman» qəzetini milliyyət məsələsini daha çox qabardaraq sosial-demokratiyanı qəbul etmədiklərinə görə tənqid atəşinə tutmuşdur. Ə.Hüseynzadə də həmin dövrdə «Füyuzat» jurnalında nəşr olunna «Milliyyət və insanıyyət» məqaləsində, milliyyət deyil, islamıyyət və sosial-demokratiyanın vacibliyindən bəhs etmişdir.

Doğrudur, onlar islamıyyət və sosial-demokratizmin bəşəriyyət üçün daha vacib olmasından bəhs edərkən heç də milli kimliklərinin-türklüklərinin üstündən xətt çəkməmişlər. Əksinə, bu milli ideoloqlar türk kimliklərini az qala hər bir yazılarında vurğulayaraq türk mədəniyyətini təbliğ etmişlər. Ancaq ümumilikdə, Rəsulzadə bir müddət milliyyət anlayışını sosial-demokratlar kimi izah etmiş, Hüseynzadə və Ağaoğlu isə onu islamıyyətin içində ərtitmişlər.

Deməli, 20-ci əsrin əvvəllərində milli aydınlarımızın aparıcı hissəsi qloballaşma hadisəsi kimi dəyərləndirə biləcəyimiz marksizmə qarşı bu formada mübarizə aparmışlar. Bu, müəyyən bir keçid dövründə onlar üçün ən məqbul variant idi. Bu baxımdan yalnız milliyyət məsələsindən çıxış etməklə, beynəlmiləliyyət və islamıyyəti tamamilə bir kənara qoymaqla milli şüur formalaşdırmaq istənilən effekti verə bilməzdi. Məhz əksər aydınlarımızın sosial-demokratizmə münasibətdə doğru mövqe tutmaları, son nəticədə islamçılıq və türkçülüyn bir ideya kimi marksizm üzərində qalib gəlməsi ilə nəticələnmişdi. Bununla da milli şüurun əsas dayaq nöqtələri türkçülük və islamçılıq olmuşdur.

Fikrimizcə, indiki dövrdə yaşananlar, yəni qloballaşma adı altında vətəndaş cəmiyyəti ilə türkçülük və islamçılıq arasında baş verənlər, 20-ci əsrin əvvəllərində baş verən proseslərin yeni bir formada təkrarıdır. Burada söhbət tarixin təkrarından deyil, müxtəlif tarixlərdə baş verən hadisələrin oxşar cəhətlərindən gedir. Bu mənada, hazırda əsas məsələlərdən biri qloballaşmanın tüğyan etdiyi, vətəndaş cəmiyyətinin qurulmasının vacibliyinə çağırışlar edildiyi bir dövrdə islamçılıq və türkçülüynün nə qədər vacibliyidir. Xüsusilə, son zamanlar qloballaşma hadisəsəsi kimi vətəndaş cəmiyyəti, çoxmədəniyyətlilik, informasiya cəmiyyəti və s. anlayışlar geniş yayılmışdır.

Qloballaşma prosesində «üçlüyə» (türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək) münasibətdə iki əsas baxış var: 1) vətəndaş cəmiyyəti daha vacibdir, nəinki «üçlük»; 2) vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu nə qədər zəruri olursa-olsun «üçlük» onun kölgəsində qalmamalıdır.

Deməli, bu gün də milli şüurun formalaşmasında ən azı iki tərəfli mübarizə gedir. Bu mübarizədən hansının qalib çıxması ilə milli şüurun formalaşması prosesi yeni bir çalar daşıya bilər. Daha doğrusu, əgər vətəndaş cəmiyyətinin «üçlük»dən daha vacib olması qənatinə gəlinərsə, yaxud da gəlinərsə bu zaman milli şüurun öz mahiyyətindən xeyli dərəcədə kənara çıxması baş verə bilər. Çünki vətəndaş cəmiyyəti üzərində formalaşan şüur birmənalı şəkildə milli şüur deyil, beynəlmiləl, müəyyən mənada kosmopolit şüurdur.

Bəşəri ideyalardan Hüseyn Cavidə, Əhməd Cavadda başqası da yaza bilər və yazıblar da. Yer kürəsi burada yaşayan bütün insanların vətənidir. Ancaq birinci insanın doğulduğu ərazi onun vətənidir. İlk növbədə, hər bir insan üzərində dayandığı Vətəninin, təmsil olunduğu millətin dəyərini bilməlidir. Bundan sonra bəşəri ideyalarla çıxış etməsi normal bir şeydir. Deməli, həmin dövrdə SSRİ rəhbərləri və ideoloqları üçün kommunizm, beynəlmiləliçilik, xalqlar dostluğu ideyaları ilk növbədə vətən, millət, din anlayışlarını insanların şüurundan çıxartmaq üçün bir ideoloji silah olmuşdur.

İnsanın şüuru öz daxili məzmununa görə mürəkkəb və çoxsəviyyəli xarakter daşıyır. O, bütöv bir sistemdir. Bu sistemin daxilində bir-birilə qanunauyğun əlaqələrdə olan müxtəlif elementlər və tərəflər vardır.

Şüurun tərkibində mənlilik şüuru çox mühüm yer tutur. Bəzən belə fikir söylənilir ki, mənlilik

şüuru şüurdan kənarda, onunla yanaşı mövcuddur. Filosoflar yazır ki, mənlilik şüuru şüurun daxilində onun yüksək səviyyəsi kimi çıxış edir. Mənlilik şüuru insanın özünün fikir və hisslərinin, mənafe və məqsədlərinin öyrənilməsinə yönəlir. Başqa sözlə bu halda insanın daxili aləmi şüurun obyektə kimi çıxış edir. Beləliklə, mənlilik şüuru insanın öz hərəkətlərini, hissləri və fikirlərini, davranış motivlərini, mənafeələrini, cəmiyyətdə öz yerini başa düşməsidir.

İnsanın öz-özünə maraq göstərməsi təzə məsələ deyildir. Vaxtı ilə Sokrat "öz-özünü dərk et!" şüarını elan etmişdi. Bu çağırışı o, öz fəlsəfi dünyagörüşünün çıxış nöqtəsi hesab edirdi.

Özünü dərk etmək və özü haqqında fikirləşmək yalnız insana məxsus keyfiyyətdir. Filosoflar hər bir insanın "Mən"ində ən azı üç obrazı ayırır: a) insan hazırkı vəziyyətdə özünü necə qavrayır; b) o, öz "Mən"inin idealını necə təsəvvür edir; s) onun "mən"-i başqalarının gözündə necə görünür (12, səh.174).

Ruhdan danışarkən göstərməlidir ki, hər bir insanın ruhu sırf fərdi fenomendir. O, özündə həmin şəxsiyyətin təkrarolunmaz xüsusiyyətlərini təşkil və ifadə edir. Qədim təsəvvürlərə görə ruh yaranmır. O, əbədi mövcuddur. Özü də ruh xarici aləmdən və insan bədənindən tam azaddır. Onun müstəqil, öz həyatı vardır. Ruh insanın fikirləri, hissləri və arzularının daşıyıcısı və səbəbidir. Lakin ruhun bu cür izahı kifayət deyildir. Çünki nə qədər sehrli olsa da ruh insanın təbii imkanları, tərbiyəsi, təhsili, cəmiyyətdə yeri və ümumi mədəniyyəti ilə əlaqədə formalaşmış inkişaf edir. Bu mənada hər bir insanın ruhu məhz ona məxsus olan xarakteri, temperamenti, davranış manerasını ifadə edir. Onun məzmununda fikirlər, arzu və istəklər, iradi keyfiyyətlər vardır. Bu unikalılığı ilə yanaşı ruh bütün insanlara xas olan keyfiyyətdir. Odur ki, bütövlükdə insan ruhu haqqında danışmaq mümkündür.

İnsanın öz-özünü dərk etməsi onun fəaliyyətinin və inkişafının nəticəsidir. Özünüdərk şüurun inkişafının xeyli dərəcədə sonrakı dövrünün məhsuludur. Mənlilik şüurunun formalaşması şəxsiyyətin qüvvələrinin və bütövlüyünün artması, müstəqil subyekt kimi qərarlaşması gedində baş verir.

Mənlilik şüurunda insan öz şüurunun, hərəkətlərinin və ünsiyyətinin subyektə kimi özünü başa düşür. Əgər şüur başqa bir obyekt haqqında bilikdirsə, ondan fərqli olaraq mənlilik şüuru insanın özü haqqında bilikdir. Vaxtilə Hegelin dediyi kimi o, bir növ həm özünü, həm də başqalarını aşkar edən mənəvi işıqdır.

Mənlilik şüuru insanın özünə kənardan baxa bilmək qabiliyyəti ilə bağlıdır. O, insana öz şüur aktlarına tənqidi yanaşmaq imkanı verir. Bu o deməkdir ki, subyekt öz daxili dünyasına aid olan hər şeyi, kənardan daxil olanlarla müqayisə edir, onlardan fərqləndirməklə öz daxilini daha dərindən öyrənir.

Mənlilik şüurunun formalaşması və inkişafı ictimai mahiyyət kəsb edir. Bu o deməkdir ki, hər bir şəxsin mənlilik şüuru başqaları ilə ünsiyyətdə, onların verdiyi qiymətləndirici münasibətlərlə ayrılmaz əlaqədə yaranır. Digər tərəfdən hər bir insanın hərəkət və davranışlarına müəyyən tələblər və normalar qoyulur. Mənlilik şüuru onları nəzərə almaqla və onlara müvafiq formalaşır.

Milli fəlsəfi fikir cərəyanlarında ideya çağırışları

Fəlsəfə öz inkişafında bir sıra cərəyanların yaranması ilə daha da zənginləşmişdir. Bu cərəyan və istiqamətlərdəki özünəməxsus baxışlar, fikirlər və ideyalar fəlsəfənin həll etməyə çalışdığı problemlərin həlledilməsində xüsusi rola malikdir. Belə cərəyanlardan biri də maarifçilikdir.

Azərbaycanda A.A.Bakıxanov, M.Ş.Vazeh, İ.Qutqaşanlı ilə başlayan maarifçilik hərəkatı M.F.Axundzadə və H.Zərdabi ilə davam etdirilmiş, daha sonra C.Məmmədquluzadə, S.Ə.Şirvani, N.Vəzirov, Ə.Haqverdiyev, N.Nərimanov, S.S.Axundov, Ü.Hacıbəyov, Z.Marağalı, İ.Talıbov, F.Köçərli, İ.Musabəyov, S.Qənizadə, R.Əfəndiyev Ə.Hüseynzadə, Ə.Topçubaşov, Ə.Ağaoğlu, M.Rəsulzadə, M.Məmmədzadə, N.Yusifbəyli və digər ziyalılarla davam etdirilmişdir. Bu mənada dövrün ictimai-siyasi görüşlərinin ideya mənbəyini milli və bəşəri dəyərlərin vəhdəti təşkil edirdi. Və tarix də təsdiq etdi ki, modernləşməyə, yeniləşməyə aparan yol da məhz bu vəhdətin necə reallaşdırılmasından asılıdır. O dövrün ziyalıları Avropa demokratik təcrübəsini, qabaqcıl ideyaları

mənimsəyərək, Azərbaycan reallığına tətbiq etməyə cəhd göstərmişlər. Yəni bu ziyalılar öz fəaliyyətlərini yalnız ənənələrlə, milli zəminlə məhdudlaşdırmamışlar, onlar dünya mədəniyyəti səviyyəsinə çatmağın yollarını aramışlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, bir milli-ideoloji hərəkət olaraq, maarifçilik Azərbaycanda milli ideyanın formalaşmasında misilsiz rol oynamışdır. Bu baxımdan akademik Ramiz Mehdiyevin milli ideyanın təşəkkülünü mərhələlərə bölməsi, mahiyyətə hadisəni ətraflı izah edir. Akademikin fikrincə, milli ideyanın təşəkkülünün birinci mərhələsi 1828-1875-ci illəri əhatə edir. Rusiya-İran müharibəsindən sonra Azərbaycanın şimal hissəsinin ərazisi Rusiya imperiyasının tərkibində qalmış, burada azərbaycanlıların tədricən həmrəy olması prosesi başlanmışdır. O dövrdə Azərbaycan cəmiyyətinin qabaqcıl hissəsi hələ fars və ərəb ruhanilərinin təsiri altında idi. Bununla bərabər, məhz həmin dövrdə milli realist ədəbi məktəb formalaşmağa başlayır. Bu məktəbin səpdiyi milli oyanış toxumları sonrakı onilliklərdə cücərmişdir **(6)**.

Azərbaycan maarifçiliyinin daha da inkişaf etməsində ictimai həyatın bütün sahələrinin modernləşməsində milli mədəniyyətin, milli ideyanın formalaşmasında M.F.Axundzadə və H.Zərdabi əsas rol oynadılar. A.Bakıxanovdan fərqli olaraq M.F.Axundzadə inanc və zəkanın, elm və dinin qarşılıqlı münasibətləri daha aydın, daha konkret, bir-birinə zidd, bir-birilə barışmaz fenomendir: “...din və iman, elm və fəlsəfə iki zidd halətdir, qətiyyənlə bir yerə toplanma bilməz. Din və iman sahibi olan adam alim və filosof sayıla bilməz. Əgər elm və fəlsəfə sahibi olursa dindar və mömin ola bilməz” (14).

XIX əsrin sonralarına yaxın M.F.Axundzadə Azərbaycan xalqının milli şüurunun intibahında demokratik, realist maarifçi kimi mühüm rol oynadı, maarifçilər arasında ilk dəfə olaraq “xalq”, “millət”, “millət üləması”, “öz millətim”, “millət xahlıq” kimi anlayışlardan istifadə edərək milli mentaliteti- mizi, milli xarakterimizi, kimliyimizi səciyyələndirmiş və dəqiqləşdirməyə cəhd etmişdir. Mütilik, itaətkarlıq və köləlik psixologiyasına qarşı çıxan maarifçi filosof göstərirdi ki, “Yeni dövrdə köləlik şüuru, əxlaqı ilə qəflət və cəhalət içərisində yaşamaq olmaz, xalqda milli mənlilik şüurunun inkişaf etdirmədən, milli ləyaqət, vətənpərvərlik hissi aşılamaqdan onu geniş sosial tərəqqi və milli müstəqillik yoluna çıxarmaq olmaz” [14].

Böyük mütəfəkkir maarifçilik ideyalarını ictimai həyatın bütün sahələrinə, xüsusən mənəviyyata və şüurlara istiqamətləndirdi, hökm sürən cəhalət, fanatizm, gerilik qaranlıqlarını və zülmətini maarifçilik ziyası ilə işıqlandırdı. Buna görə də məhz Azərbaycanın sonrakı maarifçiliyi, xüsusən M.F.Axundzadə və H.Zərdabi sayəsində siyasi, sosial-iqtisadi modernizm, mənəvi-mədəni yeniləşməni zərurətə çevirdi. Məhz bu maarifçilər doğma Azərbaycan dilinin, adət-ənənələrinin inkişafını vətənə bağlılıqla və hətdə görürdülər. Onlar xalqın azadlığı, xoşbəxtliyini milli müstəqillikdə görür, buna görə də müstəqil dövlət (H.Zərdabi) və xalq demokratiyasına əsaslanan dövlət ideyası (M.F.Axundzadə) irəli sürürdülər.

Həsən bəy Zərdabinin xüsusi fəlsəfi əsəri olmasa da öz fəaliyyəti, “təbii- elmi materializmi” ilə, öz xalqına xidmətləri ilə, yaratdığı ilk mətbuat orqanı və teatrla maarifçiliyin inkişafına böyük töhfələr vermişdir. Dinə münasibətdə Axundzadə kimi radikal olmasa da Zərdabi təkcə Azərbaycan deyil, bütün müsəlman Şərqində geriliyin səbəbini savadsızlıq, cəhalət və fanatizmdə görür, ona görə də dünyəvi təhsil, tərbiyə vasitələrinin artırılması- nı və cəmiyyətə tətbiq edilməsini istəyirdi. O, çarizmi kəskin tənqid edir, onun müstəmləkəçilik siyasətinin əleyhinə çıxır, lakin Rusiyanın müsbət mədəni təsiri olduğunu da etiraf edirdi **(21, səh.26)**.

Bir sözlə, onların maarifçilik ideyaları nəinki özündən sonrakı yaradıcı qüvvələrə, xüsusən molla nəsrəddinçilərə təsir etdi, həm də bu günkü, müasir müstəqil Azərbaycanın fəlsəfi fikri üçün də mənbə, baza rolunu oynayır.

Cəlil Məmmədquluzadə başda olmaqla molla nəsrəddinçilərin ən böyük xidmətlərindən biri ondan ibarətdir ki, onlar pantürkizm, panislamizm və paniranizmdən fərqlənən sırf milli ictimai-siyasi cərəyan olan azərbaycançılıq ideyası mövqeyində durdular. **(24, səh.59)**.

Bunun üçün onlar müxtəlif etnomədəni cərəyanlardan olan osmançılıq (müstəqil Azərbaycan ədəbi dilinin olmasının qəbul edilməməsi) əleyhinə mübarizə aparırdılar. Mollanəsrəddinçilər Azərbaycan dilinin müstəqil status qazanmasını, ərəbizm, farsizm, osma-nizmdən azad təmiz dil olmasını və bütün Azərbaycan xalqının sərvətinə çevrilməsini istəyirdilər.

Bütün müsəlman Şərqi və Rusiyada məşhurlaşan “Molla Nəsrəddin” jurnalının ideya liderləri və yaradıcı qüvvələri özündən əvvəlki sələfləri kimi milli dirçəliş və milli özünütəyinetmə hüququnun gerçəkləşməsi uğrunda mübarizə aparırdılar **(21, səh. 46)**.

Mirzə Fətəli Axundzadənin yaradıcılığında inkişaf edib öz zirvə nöqtəsinə çatmış və həmçinin Həsən bəy Zərdabi ilə bərabər Seyid Əzim Şirvani, Ünsizadə qardaşları, Məhəmməd ağa Şahtaxtinski və digər şəxsiyyət və yatlara fəaliyyəti və yaradıcılığında özünü qabarıq göstərmiş sosial-demokrat və maarifçilik ideyaları, mütərəqqi ənənələr “Molla Nəsrəddin” məktəbində demokratik məzmun və realist istiqamət kəsb etmişdir **(16, səh. 21)**.

“Molla Nəsrəddin”çi yaradıcı qüvvələrin dünyagörüşünün sosial-fəlsəfi əsasları onların ictimai-siyasi baxışlarını və hüquqi-dövlət görüşlərini ehtiva edir. Bu baxımdan mollanəsrəddinçilərin yaradıcılığının ayrı-ayrılıqda ictimai-siyasi, sosial-mədəni, fəlsəfi aspektlərinin maarifçilik baxımından araşdırılması indiki dövr üçün mühüm elmi və nəzəri əhəmiyyət kəsb edir.

Təbiət fəlsəfəsi və gnoseologiya sahəsində mollanəsrəddinçilərin özünəməxsus baxışları vardır. Mollanəsrəddinçilərin təhsil və elmlə əldə etdikləri bilikləri onların kainatın, dünyanın, insanın yaranışı haqqında İslam Şərqi hökmran olan dini-mövhumu fikirlərə zidd elmi görüşlərində əks olunmuşdur. Mollanəsrəddinçilər dünyanın dərki məsələsində əsasən materialist mövqedə dururdular. Azərbaycanda və Şərqdəki dini fanatizmə, mövhumat və xurafata qarşı mübarizə aparan və tənqidi realizm cəbhəsində dayanan “Molla Nəsrəddin”çi publisist, yazıçı, şair və dramaturqların yaradıcılığı, fikrimizcə, sosialist quruluşunda sovet tədqiqatçılarının vulqar mövqeyinə rəğmən heç də ateist məzmununda olmamışdır. **(22, səh. 76)**. Mollanəsrəddinçilərin dinə münasibəti sosial-fəlsəfi cəhətdən dinin, o cümlədən İslamın əsaslarına, onun müsbət mənəvi-etik təsir gücünə qarşı deyildi, əksinə cəhalət və nadanlığa rəvac verən, qaranlıq mühiti daha da qatılaşıran ayrı-ayrı ruhanilərə, mollalara, əsilzadələrə, səlahiyyət sahibi olan məmurlara yönəlmişdi.

Mollanəsrəddinçilərin milli və dünya ictimai-fəlsəfi irsinə, o cümlədən Azərbaycan ictimai-fəlsəfi irsinə münasibəti də maraqlıdır. Mollanəsrəddinçilər sosiologiya, etika, estetika, psixologiya və s. fəlsəfi elmlər üzrə ayrıca bir əsər yazmasalar da, onların yaradıcılığında ictimai, əxlaqi, ədəbi-bədii və ruhi-mənəvi məsələlərə bu və ya digər dərəcədə nəzəri-praktik münasibət göstərilmişdir. Mirzə Cəlil, Ömər Faiq, Mirzə Ələkbər Sabir, Əli Nəzmi və digər mollanəsrəddinçilərin milli özünüdərk və milli kimlik məsələlərinə yanaşma tərzini və onların məcmuədə həmin istiqamətdə ifadəsini tapmış fikir və qənaətləri bu gün də aktual görünür **(14, səh. 87)**.

Mollanəsrəddinçilərin satirik şeir, məqalə, felyeton, hekayə, pyes və s. janrlarda kəskinliklə qələmə aldıkları müxtəlif ədəbi və bədii yaradıcılıq nümunələrindəki vətənsəverliyini, onların Şərqdə ilk respublika olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə və bu müstəqil dövlətin yaradıcılarına münasibətini, həmçinin bütün bunların müasir dövrdə müstəqil dövlətimiz səviyyəsində formalaşmış azərbaycançılıq ideologiyasında oynadığı mühüm rolunu xüsusi vurğulamaq lazımdır **(25, səh. 102)**.

“Molla Nəsrəddin” məcmuəsinin bir məktəb kimi ətrafında cəmləşən müəlliflərin ictimai-tarixi və ədəbi-mədəni istiqamətdə müdafiə etdikləri sosiomədəni dəyərlər, ümumiyyətlə üzləşdikləri çətinliklər, eyni zamanda, mollanəsrəddinçilərin sovet üsul-idarəsinə münasibəti nəzərdən qaçırılmamalıdır **(22, səh. 98)**.

Müstəqil Azərbaycanın milli-fəlsəfi fikrinə mollanəsrəddinçilərin ideyalarının böyük təsiri vardır. Onların ictimai-siyasi görüşləri, sosial-fəlsəfi ideyaları və nəzəri-estetik fikirləri milli dövlət müstəqilliyimizin bərpası zamanı Azərbaycan fəlsəfəsinin inkişafında

böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. Ulu Öndər Heydər Əliyev Cəlil Məmmədquluzadənin böyüklüyündən, onun rus dilini mükəmməl bildiyindən, Avropa mədəniyyətini çox dərindən öyrəndiyindən, ümumbəşəri dəyərləri dərk edib, onları öz milliliyi ilə, öz ana dili ilə, öz milli kökləri ilə birləşdirdiyindən bəhs edərək demişdir: O, “Molla Nəsrəddin” kimi dahiyənə bir məktəb yaradıbdır və bizə böyük mənəvi irs qoyub gedibdir. Mirzə Cəlilin bu xidmətləri bizim üçün, dediyim kimi, bu gün də çox qiymətli və dəyərlidir. Biz bundan çox güclü istifadə etməliyik”(16,səh183).Ulu Öndərin bu dəyərləli sözləri olduqca aktualdır.ÇünkiAzərbaycan xalqının tarixən təşəkkül tapmış mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərindən və adət-ənənələrindən biri cəmiyyət həyatında və milli mentalitetdə bərqərar olmuş tolerantlıq, milli və dini dözümlülük molla-nəsrəddinçilərin fəaliyyət və yaradıcılıqlarında əsas yer tutmuş və bu gün əhəmiyyət kəsb edir .

Beləliklə, molla-nəsrəddinçilərin elmi dünyagörüşünün formalaşmasına Tiflis,Təbriz, Bakı mühiti,sovet mühiti, eləcə də Qərbi Avropa, Rusiya və milli maarifçilik ideyaları təsir etmişdir(23, səh 60).Molla-nəsrəddinçilər nəslə Cənubi Azərbaycandakı yaradıcı qüvvələrin hesabına genişlənməmişdir.Sovet dövründə belə molla-nəsrəddinçilərə yeni gənc qüvvələr, ədəbi nəsil qoşulmuş, onlar sosialist ideologiyasından çox milli məfkurə uğrunda, “dilin saflığı,ana dilin və ədəbiyyatın müstəqilliyi, millətin siyasi istiqlalı” uğrunda mübarizə aparmışlar.

Azərbaycan fəlsəfəsinin romantizm mərhələsi özünəxas olan keyfiyyətləri ilə fərqlənir. Romantizm çoxşaxəli bir cərəyan olaraq ictimai inkişafın müəyyən mərhələsində qanunauyğun surətdə yaranmışdır. Fəlsəfi fikir tarixində Maarifçilikdən sonrakı mərhələ kimi təşəkkül tapmış Romantizm cərəyanı XVIII əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri qlobal-mədəni məkanda universal fenomen kimi dünya, o cümlədən, Azərbaycanın sosial, fəlsəfi və ədəbi-bədii fikrində özünəməxsus yer tutmuşdur.

Universal sosiomədəni cərəyan olan Romantizm, Azərbaycan filosofu Afaq Məmmədova yazır, mövcud olduğu tarixi dövrdə cəmiyyətin mənəvi həyatının bir çox sahələrinə sirayət etmişdi. O, aləmin bədii-obrazlı, rəşional və irrəşional mənimsənilməsinin bütün sahələri ilə – fəlsəfi, təbii, elmi, sosial, siyasi, estetik, etik və s. – birbaşa bağlı olmuş, mövcud olduğu tarixi dövrün və sosial məkanın mənəvi mədəniyyətinin bütün sferalarına nüfuz etmişdir (15, səh.57).

Romantizm dövründə sosiomədəni həyatın müxtəlif sahələrinə fərqli və özünəməxsus yanaşmalar, fəlsəfi problemləri tədqiq üsulları və yeni meyarlar sonralar tədqiqatçılar tərəfindən inkişaf etdirilmiş və müasir dövrə qədər elmi-nəzəri fikirdə aktuallığını saxlayan metodoloji istiqamətlərə çevrilmişdir.

Romantizm fəlsəfəsində gerçəkliyin hadisə və predmetləri vahid universumun çoxcəhətli təzahürü kimi tədqiq olunur, ontoloji və qnoseoloji məsələlər ümumi vəhdət kontekstində araşdırılır. Romantik filosoflar varlıq və idrakın vəhdətini və eyniyyətini qəbul edərək fəlsəfi problemlərin dərk olunmasını məhz bu kontekstdə əsaslandırmağa cəhd edirdilər. Sonralar postqeyri - klassik fəlsəfədə şüur və varlıq “dilemması” problemindən imtina edilməsi məhz Romantizm fəlsəfəsi ənənəsindən qaynaqlanmışdır.

Romantizm fəlsəfəsində mif, din, dil, bədii ədəbiyyat, musiqi, rəsm əsərləri və bu qəbildən olan mənəvi həyat fenomenləri tədqiqat obyektinə olmaqla yanaşı, həm də romantik tənəkkürün əsaslandığı başlıca idraki vəştələr rolunda çıxış edir (18, səh 29).

Romantizm nümayəndələrinin fəlsəfənin klassik problematikası və predmetinə qeyri-ənənəvi yanaşması mifologiya, mistika və panteizmin dirçəlməsinə səbəb olmuş, fəlsəfi fikir tarixində ezoterizm və irrəşionalizm meyillərini daha da dərinləşdirmişdir(15, səh.129).

Fəlsəfi Romantizmdə etiqad fəlsəfi tənəkkürün predmeti kimi çıxış edir, Allah teologiyasının deyil, teosofiyasının obyektinə kimi səciyyələndirilir. Dində sxolostik ehkamlardan daha çox, mistika və xürafata üstünlük verən romantiklər Tanrının sadəcə etiqad obyektinə kimi deyil, möhtəşəm gözəlliyin, təbii harmoniyanın yaradıcısı kimi pərəstişə layiq olduğunu əsaslandırmağa səy göstərirdilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, Romantizm fəlsəfəsinin tədqiqində ən çox çətinlik yaranan onun fəlsəfi və poetik idrak vasitələrindən çulğalaşmış səviyyədə istifadə olunmasıdır. Poetik təsvir və

təfsir üsulu irəli sürülən bir sıra ideyaların birmənalı və düzgün şərhini çətinləşdirir. Bununla bağlı, bütün romantik müəlliflərin əsərlərində eyni məsələlərə dair fərqli, bir çox hallarda isə ziddiyyətli fikirlərə təsadüf edilir (**18, səh. 173**). Məhz bu nöqteyi-nəzərdən romantiklərin yaradıcılığına vahid konseptual şəkildə yox, plüralizm prinsipi zəminində yanaşmaq zəruridir.

Romantizm cərəyanı mövcud olduğu ölkələrin - Amerika, Avropa, Yaxın, Orta və Uzaq Şərqlin ictimai-mədəni həyatında milli intibahın ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilərək ideoloji və siyasi həyata nüfuz etmiş, mənsub olduğu millətin mənəvi mədəniyyəti zəmini üzərində inkişaf etmiş, təmsil etdiyi ölkənin mövcud gerçəkliyinin doğurduğu problemlərə özünəməxsus, fəal emosional münasibəti ilə seçilmiş, görkəmli nümayəndələrinin simasında siyasi həyata siraiyyət etmiş, ideoloji kontekstdə təsir göstərməyə nail olmuşdur.

Bütün Şərq ölkələrində, o cümlədən, Azərbaycanda Romantizmin sosiomədəni hərəkət kimi formalaşmasını obyektiv xarakterli amillər şərtləndirmişdir. Bu proses müstəmləkəçilik siyasətinə, xalqın tarixi yaddaşına və milli mənlilik şüuruna, dininə, dilinə, milli mənsubiyyətinə qarşı yönəlmiş sovinizm siyasətinə etiraz kimi xalqın oyanması, öz varlığı və mənliliyi uğrunda mübarizə əzmi, həmin mübarizədə aparıcı qüvvə kimi tarixi şəxsiyyətlərin yetişdirilməsi zərurəti ilə bağlı olmuşdur. Şərq və o cümlədən, Azərbaycan Romantizmin bütün nümayəndələrinin yaradıcılıqlarının ana xəttini məhz belə məqamlar təşkil etmişdir. Mistik, dini və milli-mühafizəkarlıq ideyaları isə həmin prosesin reallaşmasına xidmət edən mənəvi amillər kimi çıxış etmişdir (**15, səh.168**).

Bununla yanaşı, Şərq Romantizmində universal din arzuları milli və dini təəsübkeşlik hisslərindən təcrid olunmuş halda ifadə edilsə də din milli istiqlal mücadiləsinin hərəkətverici qüvvələrindən biri kimi dəyərləndirilmiş, yadelli işğalçılara qarşı milli və ictimai birliyi şərtləndirən başlıca mənəvi amil kimi səciyyələndirilmişdir (**19, səh. 108**). Şərq və o cümlədən Azərbaycan Romantizmində əsas etibarilə Qərb mədəniyyəti milli ictimai tərəqqinin meyarı kimi təqdir olunmuş, ona rəşadətli konsentrasiya münasibət ifadə edilmişdir.

Ədəbiyyatşünaslıqda romantizm cərəyanının «erkən», «yetkin» və «ən son» nümayəndələri, bu hərəkətin «çiçəklənmə» və «tənəzzül» dövrləri, «ilkin» və «sonrakı» formaları müxtəlif nöqteyi-nəzərlərdən təsnif edilir. Bu zaman universal cərəyan olan romantizmin mərhələləri, inkişaf təmayülləri, romantiklərin fəlsəfi dünyagörüşü və hərəkətdə rolu barədə tədqiqatçıların mövcud məsələyə münasibəti və fikirlərində kəskin fərqlər nəzərə çarpır. Qeyd etmək lazımdır ki, tədqiqatçıların Romantizmin təkamül istiqamətləri və «növlərinə» dair araşdırmalarında həmfikir olduğu məqamlara və elmi qənaətlərin kəsişməsinə az təsadüf edilir. Romantizmin tədqiqindəki bu çətinliklər subyektiv amillərlə yanaşı, başlıca olaraq obyektiv səbəblərin məcmusu ilə şərtlənmişdir (**15, səh.174**).

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Romantizm ədəbi cərəyan və metod kimi şərh edilmiş və onun əsas etibarilə, mürəccə və mütərəqqi növləri fərqləndirilərək qarşı-qarşıya qoyulmuşdur. Romantizmin «mürəccə» növünə Əli bəy Hüseynzadə (1864-1940), Əlipaşa Hüseynzadə Səbur (1885-1938), Ağadadaş Məmmədov (1863-1940), Əliabbas Müznib (Əhmədov Əliabbas Mütəllib oğlu, [1883-1938](#)), Səməd Məmmədov (1879-1927) və bütün füyuzatçılar şamil edilmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatında tənqid hədəfi olan «mürəccə» cəhətlərə teoloji prinsiplərin nəzmə çəkilməsi, bədii yaradıcılığa mistik mahiyyətin müncər olunması, tarixi keçmişin idealizəsi, idealizmə meyl və s. aiddir (**19, səh. 126**).

Görkəmli ədəbiyyatşünas alim M.Cəfər «Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm» (1966) adlı monoqrafiyasında Romantizm cərəyanının «mütərəqqi» cəhətlərini realizm prinsipləri meyarından çıxış edərək qiymətləndirmişdir. Müəllifin fikrincə, «romantiklər realistlərdən fərqli olaraq, sənəti, ədəbiyyatı, bədii təfəkkürü birinci növbədə canlı, real həyatla deyil, ideyalar, «işıqlı» fikirlərlə əlaqələndirirdilər. Onlar ədəbiyyatın mənbəyini də, predmetini də birinci növbədə bəşəriyyətin xeyirxahları saydıqları əməlpərvər filosofların, dahilərin, kəskin qələmə malik olan mütəfəkkir yazıçıların düşünüb irəli sürdüyü «parlaq fikirlərdən» (Hadi), ümumbəşəri ideyalardan ibarət hesab edirdilər» Romantizmin realizmlə müqayisədə zəifliyinin xəyalpərvər olması ilə izah edən tədqiqatçı «mütərəqqi» və «mürəccə» romantikləri yenilikçi, inqilabçı və mühafizəkar olmaları ilə fərqləndirirdi (**19, səh. 187**).

Qeyd etmək lazımdır ki, Romantizm cərəyanı sovet məkanında olduğu kimi Azərbaycanda da əsasən ədəbiyyatşünaslığın tədqiqat sferasında olmuş, filosofların nəzərini az cəlb etmişdir. Elmi-fəlsəfi ədəbiyyatda ilk dəfə Z.Quluzadə Romantizmi sosiomədəni universal cərəyan kimi səciyyələndirmiş və problemin bu səpkidə tədqiqinin aktuallığını əsaslandırmışdır. Müəllifin fikrincə, Azərbaycanda Romantizm fəlsəfəsi «...dövrədən və şəraitdən doğan özünəməxsusluqlarla yanaşı, Qərb romantizm fəlsəfəsi ilə tipoloji oxşarlığa malik bir sıra cəhətlərlə səciyyələnirdi. Qərb, Şərq o cümlədən, Azərbaycan romantizminə xas olan cəhətlər maarifçilik fəlsəfəsinə inamın itirilməsi, ənənəvi mistik panteist fəlsəfəyə qayıdış və bu mövqedən dinə və cəmiyyətə nəzər, dünyaya, insana və vətənə təzadlı münasibət, milli dilə, milli mənəvi-mədəni dəyərlərə, etnikliyi təsdiqləyən, onun yaşamasını şərtləndirən amillərə münasibət, xoşbəxt utopik cəmiyyətə inam və s. universal sosio-mədəni fenomen olan romantizmin keyfiyyət cəhətləri idi». Lakin, bununla belə təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, ayrı-ayrı Azərbaycan romantiklərinin fəlsəfi irsi tədqiqat obyektinə olsa da, bütövlükdə Romantizm fəlsəfi fikir tarixinin qanunauyğun və zəruri mərhələsi kimi Azərbaycan filosoflarının diqqətini az cəlb etmişdir**(17, səh. 197)**.

Romantizm fəlsəfəsi siyasi fikir tarixinin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Romantik politoloqlar belə hesab edirdilər ki, dövlət ailə, qəbilə və tayfaya keçid yolu ilə təbiətdən ayrılmışdır. Cəmiyyət fərdlərin sadə məcmusu deyil, bütöv bir orqanizmdir.

Azərbaycanda Romantizm cərəyanı nümayəndələrinin irsi, fəlsəfi problemlərin əhatəliliyi və genişliyi ilə fərqlənir. Hüseyn Cavid, Məhəmməd Hadi, Abbas Səhhət, Abdulla bəy Divanbəyov və digərləri toxunduqları fəlsəfi problemləri bədii-romantik təhlil yolu ilə araşdırırlar. Aləmin bədii-objektli mənimsənilməsinə üstünlük verən Azərbaycan romantikləri, fəlsəfi problemləri bədii yaradıcılıqda və poeziyada tədqiq etməyə cəhd edərək, kainat sirlərini dərk etməyə, aləmin yaranmasında və inkişaf qanunauyğunluqlarındakı hikməti anlamağa çalışırdılar**(15, səh.246)**.

Azərbaycanda fəlsəfi Romantizmin nümayəndəsi Hüseyn Cavid fəlsəfi təfəkkürü düşündürücü şübhə ilə əlaqələndirirdi. O, belə hesab edirdi ki, fəlsəfi təfəkkür «niyyət» sualından, şübhədən başlayır. Cavidə görə şübhə həqiqətin dərkənin ilkin mərhələsi və yəqinliyə nail olmanın başlanğıcıdır. Hikmət əhli, filosoflar şübhə edərək tədqiqata başlayır və «mərifət - nuruna» nail olurlar.

Azərbaycan romantiklərinin əksəriyyəti üçün şübhə idraki vasitə kimi çıxış edir. Şübhə gerçəkliyin şey və hadisələri haqqındakı biliklərin nisbi həqiqiliyinə və idrakın sonsuzluğuna inamın, daha dərin düşünmənin və nəticə etibarilə, biliyin inkişafının zəruri elementinə çevrilir. Şübhə idrak obyektinin «əsrarəngizliyi» ilə yanaşı, subyektin daxili vəziyyəti ilə də əlaqəlidir. İdrakın subyekti öz maraqları, ehtirasları, xarakter əlamətləri, iradəsi olan canlı şəxsiyyətdir. Biliyin tipi dərk edən subyektin xüsusiyyətləri ilə də bağlıdır. Bu səbəbdən xarakter etibarilə pessimist olan romantikin elmi biliyin mötəbərliyinə inamsızlığı gözləniləndir. Romantik təfəkkürün subyekti xarakter etibarilə, emosional, həssas və «ovqat adamı» olduğu üçün onun hər hansı qənaətə və əqli nəticəyə inamı tam və birmənalı deyildir **(20, səh.89)**.

Azərbaycan romantiklərinə görə, gerçəkliyin hadisə və proseslərində təzahür edən ilkin mənə, əsl mahiyyət aşkar olduğu qədər də gizlidir və aldadıcıdır. Bizi əhatə edən dünyada nə qədər təzahür edirsə etsin, ilahi substansiya “mədəri-ələm”, “validi-həyat” vahid və ilkin başlanğıc kimi yaradılmışların fəvqündə dayanır.

Yaradanın yaradanda təcəllisi ideyası Azərbaycan romantiklərinin bir çoxu üçün səciyyəvidir. Bizi əhatə edən gerçəklikdə, hadisə və proseslərin qanunauyğunluğunda ilahi iradənin təzahürünə inam Əli bəy Hüseynzadənin romantik şeirlərində də ifadə olunmuşdur **(20, səh. 156)**.

Böyük sirrərin, ali həqiqətin aləmin bütün sadə və primitiv cismlərində, mövcudatın ən kiçik zərrələrində təzahür olunduğuna dair panteist düşüncələr ifadə edən romantik filosoflar idrakın nuru zülmətdən, mahiyyəti təzahürdən seçə bilməməsinin səbəbini araşdırır.

Azərbaycan romantiklərində bəzi vaxtlarda təzahür edən skeptisizm idrakın mümkünlüyünü deyil, həqiqətin qeyd-şərtsiz səhihliyini və elmi biliklərin mötəbərliyini şübhə altına alır. Bu vaxt romantik filosof bütövlükdə idrak prosesinin obyektə adekvatlığını inkar edir və gerçəkliyin

predmet və hadisələrinin həqiqi mahiyyətinin dərkini qeyri - mümkünlüyü mühakiməsi irəli sürür (15, səh.274).

Azərbaycan romantikləri təbiət, cəmiyyət və təfəkkürün inkişafının ən ümumi qanunlarının mahiyyətini və mənbəyini dərk etməyə çalışırdılar. Eyniyyət fəlsəfəsindən çıxış edən Romantizmin bir çox nümayəndələri belə nəticəyə gəlirlər ki, ilahi sirr, substansional başlanğıc, mütləq yaradıcı mövcudatın bütün şey və predmetlərində təzahür etsə də, kainat kitabının sirləri qarşısında bəşəri zəka hələ də acizdir. Böyük sirlərin, ali həqiqətin aləmin bütün sadə və primitiv cismlərində, mövcudatın ən kiçik zərrələrində təzahür etdiyinə aid panteist düşüncələri ilə səciyyələnən filosoflar, idrakın «nuru zülmətdən, mənanı təzahürdən» seçə bilməməsinin səbəbini araşdırmağa cəhd edirdilər. Lakin romantik sənətkarların fəlsəfi axtarışları bir çox hallarda «şanü qüdrətini gördüyümüz validül-qəhhar allahdır» (Hadi) fikrini irəli sürməyə və kainatın sirlərinə «xalığı aləm»dən başqa heç kəsin baş çıxara bilməyəcəyi kimi nəticələr irəli sürməyə gətirib çıxarır (20, səh. 137).

Romantizm fəlsəfəsində həqiqət problemi xüsusi önəm kəsb edir. Romantiklərə görə, həqiqət məsələsi gerçəklik haqqındakı biliklərin həqiqiliyindən daha genişdir. Çünki romantikləri reallığın bilikdə adekvat və səhih inikası məsələsi deyil, həqiqi gözəlliyin sirri və mütləq həqiqət axtarışı narahat edir. Lirik qəhrəmanın mənimsədiyi obyektlər hadisələrin zahiri cəhətlərindən ibarətdir. Həqiqət isə həmin hadisələrin görünən tərəflərində deyil, onların dərinliklərində gizlənir. Romantikləri mövcud elmi biliklərdə irəli sürülən müxtəlif fərziyyə və ehtimallar qane etmir (15, səh.293).

Beləliklə, Azərbaycan romantiklərinin yaradıcılığı fəlsəfi mühakimələrin dərinliyi ilə diqqəti cəlb edir. Onların varlıq, idrak, şəxsiyyət, tanrı haqqındakı fikir və mülahizələri romantik-fəlsəfi mahiyyət kəsb edir. Azərbaycan romantiklərinin varlığa dair fəlsəfi ideyalarında panteizm ideyası xüsusi təşkil edir. Lakin əksər hallarda panteizm ideyası teizmə doğru istiqamətlənir. Universal inkişaf, qarşılıqlı əlaqə və təsire dair mülahizələrdə isə bəzən materialist mühakimələr nəzərə çarpır.

Azərbaycanda romantizm cərəyanı nümayəndələrinin qnoseoloji fikirlərində irrasionalizmə və ezoterizmə meyil üstünlük təşkil etsə də, rəşadət elmi biliklərin təbliği də mühüm yer tutur. Bir cəhəti qeyd etməliyik ki, bütövlükdə, Şərqdə olduğu kimi Azərbaycan Romantizmində də maarifçilik elementləri Qərbə nisbətən özünü daha çox təzahür etdirir. İrrasional idrak vasitələrini ön plana çəksələr də, Şərq və o cümlədən, Azərbaycan romantikləri sosial utopiyaya əsaslanan cəmiyyətin təşkilində və belə cəmiyyətin yaranmasında rol oynayan mükəmməl şəxsiyyət tipinin yaradılmasında intellektual biliklərə, elmi-məntiqi təfəkkürə böyük əhəmiyyət verirdilər.

Müasir dövrdə milli fəlsəfədə yeni ideyaların yayılması

İnsan, onun varlığı, mənşəyi, həyatının mənası, ölümü və ölməzliyi ilə bağlı məsələlər də filosoflarımızı maraqlandırır və bu barədə orijinal fikirlər irəli sürür. Hazırda insan probleminə çoxalmağa olan diqqəti filosoflar aşağıdakı səbəblərlə əlaqələndirir. Hər şeydən əvvəl müasir ictimai inkişafda insanın rolu durmadan artır. O, sosial proseslərə və bütövlükdə dünyanın gedişatına güclü təsir göstərir. Digər tərəfdən müasir eimi-texniki tərəqqinin törətdiyi nəticələr baxımından insan ilə texnika arasındakı münasibətlərə yeni tərzdə yanaşmaq tələb olunur. Nəhayət, indi bəşəriyyətin rastlaşdığı qlobal problemlər insanın varlığını təhlükə altına alır.

Deməli onların həlli də insan ilə sıx bağlıdır.

Fəlsəfə, filosofların fikrincə, insanı öyrənən konkret elmlərdən (iqtisadi nəzəriyyə, sosiologiya, psixologiya, təbabət, biologiya və s.) fərqli olaraq ona bütöv bir tam kimi yanaşır. Müasir dövrdə insanı öyrənən bu xüsusi elmlər böyük nailiyyətlər əldə etmişlər. Lakin onlar öz predmetlərinə uyğun olaraq insanın bu və ya digər səpkisinə diqqət yetirirlər. Buna görə də həmin məlumatlar əksərən birtərəfli xarakter daşıyır. Odur ki, insanı kompleks və hərtərəfli öyrənməyə tələbat və ehtiyac yaranır. Bu vəzifə isə fəlsəfənin öhdəsinə düşür. O, ümumnəzəri və dünyagörüşü elmi olmaq etibarilə insan haqqındakı konkret elmləri bir növ inteqrasiya edir. Fəlsəfə insanı kompleks və hərtərəfli təhlil edir. Beləliklə də, insanı öyrənən konkret elmlərin dar çərçivəsini, məhdudluqlarını aradan qaldırmağa imkan verir.

İnsan nədir sualına cavab verərkən filosoflarımız bildirir ki, insan ən mürəkkəb və sirli obyektlərdəndir. Onun mahiyyətinin izahında hələ də bir çox məsələlər aşkar olunmamış qalır. İnsanın mahiyyəti kainat qədər sirlidir. Bu mənada onun öyrənilməsini bitmiş hesab etmək olmaz. Elm onun dərinliklərinə nüfuz etdikcə açılmamış qatların çox olduğu daha aydın görünür(5). Odur ki, insanı tam öyrənmək üçün bir ömür kifayət deyildir.

Modernləşməyə münasibət bildirən filosoflarımızın fikrincə, modernləşmə sistemli şəkildə ictimai həyatın bütün sahələrində baş verən mürəkkəb və uzunmüddətli sosial dəyişikliklər prosesidir. O, cəmiyyətdə siyasi, iqtisadi, sosiomədəni, sosial-psixoloji, ailə-məişət sahələri ilə yanaşı, dünyagörüşü və ictimai şüurda baş verən mühüm dəyişiklikləri əhatə edir. Əslində, modernləşmə müasir dövrün hadisəsi deyil, o bəşəriyyətin inkişafının bütün dövrlərində bu və ya digər şəkildə təzahür etmişdir. Yəni modernləşmə paradigması nəzəri cəhətdən yeni ideyalarla, nəzəri-metodoloji yanaşmalarla zənginləşərək inkişaf edir. Bütövlükdə, modernləşmə nəzəriyyəsi hər bir konkret ölkənin daxili inkişaf amillərinin nəzərə alınmasına, dövlətin inkişafını təmin edən sosial dəyişikliklərin və təkamül prosesinin müəyyənələməsinə yönəlməlidir. Bu sahənin tədqiqatçıları modernləşmə proseslərində siyasi, iqtisadi elitanın rolunun danılmaz olduğu iddialarına xüsusi diqqət yetirirlər. Yəni Hantinqtondan başlayaraq, bu sahəyə aid fikir sahibləri modernləşmənin “aşağıdan” həyata keçirilməsini mümkün saymırlar. Modernləşmənin, yeniləşmənin, bütövlükdə, inkişafın əldə edilməsi üçün siyasi elita öz ölkəsinin iqtisadi, siyasi, mədəni xüsusiyyətlərini dərinlən bilməlidir, ən əsası isə, bunları nəzərə almaqla dəyişikliklərin həyata keçirilməsini reallaşdırmağa cəhd etməlidir (6).

Industrial, postindustrial və informasi cəmiyyət, vətəndaş cəmiyyəti və hüquqi dövlət konsepsiyalarını, etik problemləri ətrafı təhlil edərək maraqlı fəlsəfi fikirlər irəli sürən Azərbaycan filosofu İlham Məmmədzaadə qloballaşma barəsində də maraqlı fikirlər irəli sürür: “Qloballaşma milli dövlətlərə meydan oxuyur. Dünya iqtisadiyyatının və maliyyəsinin integrasiyası milli dövlətlərin qəbul etdiyi qərarların əhəmiyyətini azaldır. Əgər əvvəllər dövlət sərhədləri hakimiyyətin siyasi və iqtisadi səlahiyyəti daxilində idisə, indi dövlət getdikcə daha çox ümumdünya iqtisadiyyatına cəlb edilir, dünya miqyaslı iqtisadi prosesdən asılı vəziyyətə düşür. Transmilli korporasiyaların (TMK) iqtisadi qüdrəti suveren dövlətlərin çoxunun ümumi daxili məhsulu ilə müqayisə edilir. Hər hansı bir ölkənin nəzarətindən kənarda olan beynəlxalq maliyyət sistemi öz şərtlərini irəli sürür. Beynəlxalq münasibətlərin transmilliləşməsi nəticəsində iqtisadi həyat fəal şəkildə ayrı-ayrı dövlətlərin sərhəddindən kənara çıxır. Tənzimlənməsində hər bir dövlətin maraqlı olduğu təsərrüfat məkanı dövlətlərin öz qanuni ərazilərinə uyğun gəlmir. Dünyanın siyasi və iqtisadi xəritələri çox hallarda bir-birinə uyğun gəlmir, milli suverenlik isə getdikcə əvvəlki məzmununu itirir.

Ərazi üzərində nəzarətin qismən itirilməsi və bununla əlaqədar milli dövlət funksiyalarının həmin dövlətin fəvqündə duran beynəlxalq qurumlara və onların arxasında duran qüvvələrə keçməsi vətəndaş cəmiyyətinin bütün təşkilat sistemini prinsipcə kökündən dəyişir. Dövlət aparatı ictimai həyat qaydaları və normalarını işləyib hazırlamaq sahəsində nəzarəti qismən itirir, beynəlxalq hüquq normaları aparıcı rol oynamağa başlayır. Qlobal qaydaların formalaşdığı bir şəraitdə milli dövlətçilik ikiqat təzyiqə məruz qalır – yuxarıdan beynəlxalq və fəvqəltəşkilatlar, aşağıdan lokal bölgə strukturları. İndiki vaxtda siyasi dünya milli mədəniyyətlər çərçivəsindən kənara çıxsa da, çox hallarda vahid siyasi məkana çevrilsə də, sosial-mədəni fərqlər hələ də qalmaqdadır və vahid informasiya meydanında bir-biri ilə toqquşurlar. Böyük dünya dinləri nəhəng regionları əvvəlki kimi birləşdirir, hərəsi özünün xristian, müsəlman, hind-buddist, konfutsi-buddist dünyasını yaradır. Sosial-mədəni və dini fərqlər çox vaxt siyasi dialoqa mane olur, siyasi münaqişələrdə bayraq kimi istifadə olunur.

Yuxarıda deyilənlər zamanın reallığı olsa da, qloballaşma prosesi milli dövlətlərin ənənəvi funksiyalarının keyfiyyətcə dəyişməsinə və məhdudlaşmasına, beynəlxalq və transmilli təşkilatların isə daha da güclənməsinə gətirib çıxarır. Bu prosesdə müasir informasiya texnologiyasının rolu həlledicidir (8, səh.13).

XX əsrin ikinci yarısından qloballaşma proseslərinin genişlənməsi, informasiya texnologiyalarının, kütləvi kommunikasiya vasitələrinin inkişafı, habelə elmi tədqiqatlarda yeni metodoloji yanaşmaların – sinergetika, diskurs və s. kimi yanaşmaların yayılması ilə fəlsəfi-intellektual məkanda yeni təfəkkür tipi qərarlaşmağa başladı. Elmi rasionallığın tipi filosofun fəaliyyətini daha geniş rəqsə gətirərək obyekt haqqında biliklərimizin təkcə tədqiqat vasitələrindən və əməliyyatlardan deyil, alimin həm elmdaxili, həm də sosial oriyentasiyasından da asılı olduğunu vurğulayır.

Klassik elmin cəmiyyətə verdiyi töhfələrin yeri nə qədər böyükdürsə də, postneoklassik ideya və fikirlərin meydana gəlməsi və cəmiyyətin xidmətinə verilməsi böyük aktuallıq kəsb edən mühüm məsələdir. Çünki postneoklassik elm klassik elmdən qidalanaraq yeniliyi təbliğ edir, bunun həticəsində bir sıra köhnəlmiş ideya və fikirlər tarixin arxivinə verilir. Bunun üçün, yəni postneoklassikanın tam inkişafı və cəmiyyətdə öz yerini tapması, yeni-yeni fikirlərlə cəmlənməsi üçün müəyyən zaman lazımdır.

Bu gün postneoklassik elmin problemlərinə həsr olunmuş çoxlu sayda əsərlər işıq üzünə çıxmışdır. Postneoklassik elmin xüsusiyyətlərinə bu sahənin tanınmış mütəxəssisi Azərbaycan filosofu Ə.S.Abasov aşağıdakıları aid edir: a) təbiətin mexanizm yox, bütöv bir orqanizm kimi qavranılması, - bu, biosfer, ekosistem (ekologiya) kimi anlayışlarda öz əksini tapır; b) elmi və texnoloji mənimləmənin obyektinə mürəkkəb, özinkişafda olan sistemlərin daxil olması və bunun nəticəsi olaraq qeyri-zorakılıq hərəkət strategiyalarının aktuallaşması; d) həqiqət və mənafeğin bir-biri ilə ayrılmaz bağlılığı ideyasının irəli sürülməsi. Ə.S.Abasov bildirir ki, rasionallığın postneoklassik tipinin meydana gəlməsi, təbii ki, fəlsəfi təfəkkür tərzinə yenidən baxılması məsələsini də aktuallaşdırdı. Bu, fəlsəfi diskussiyaların əsas mövzularından birinə çevrildi, bu diskussiyalardan elmi zəkanın əxlaqla birləşdirilməsinin mümkünlüyü, elmi-texniki tərəqqinin humanistləşdirilməsi, dünyanın yeni, qeyri-xətti mənzərəsinin olması haqqında fəlsəfi-dünyagörüşü nəticələr əldə edildi. Artıq danılmaz fakt olmuşdur ki, xətti modellərə arxalanmaqla müasirliyin bir çox problemlərini həll etmək mümkün deyil. Sosial və iqtisadi elmlərdə, siyasətdə və humanitar elmlərdə çalışan mütəxəssislər dərk edirlər ki, bəşəriyyətin əsas problemləri də qloballığı, mürəkkəbliyi, qeyri-xəttiliyi ilə seçilir. O, verballığın 3 növünü ayırd edir: 1. Monoloq - başqasının fikrini nəzərə almamaq. 2. Dialoq - müsahibin dünyagörüşünü və ideyalarını qəbul etmək. 3. Poliloq - müzakirədəki iştirakçıların dünyagörüş və ideyalarının çox obrazlılığına diqqət yetirərək qəbul etmək. Həmin növlərə uyğun olaraq Ə.S.Abasov aşağıdakı təsnifatı əsaslandırır: 1. Monoloq - klassik fəlsəfə və elm. 2. Dialoq - qeyri-klassik fəlsəfə və elm. 3. Poliloq – postneoklassik fəlsəfə və elm (9, səh.50).

Buna görə də Ə.Abasov postneoklassik fəlsəfəni Azərbaycan filosofları üçün *terra incognita* adlandırmayın düzgün olmadığını və onların bəzilərinin idrakın bu istiqamətində uğurlu tədqiqatlar apardığını yazır. Bununla bərabər filosof qeyd edir ki, bu tədqiqatların hamısı nəzəri xarakter daşıyır və fəlsəfənin, elmin, Azərbaycan cəmiyyətinin praktik reallıqları ilə uzlaşmır. (10, səh 15).

Görkəmli Azərbaycan filosofu Ə. Abbasovun sistem yanasma, sistemlilik və bütövlük problemi, mürəkkəb sistemlər nəzəriyyəsi, mürəkkəblik fəlsəfəsi, sinergetika, optimum fəlsəfəsi, idarəetmənin sinergetik fəlsəfəsi, tənqidi sinergetik təfəkkür və açıq cəmiyyət konsepsiyaları, postneoklassik epistemologiya, milli maraqlar və milli ideologiya, azərbaycançılıq ideyası, insan haqları və ictimai rəy, intellektual resursların idarə olunması və insan kapitalı, yeniləşən cəmiyyətdə iqtisadi, siyasi və sosial institutların transformasiyası, ictimai meqatrend problemi, geosiyasi fəlsəfə və dünya nizamı problemləri, bəşəriyyətin inkişaf nəzəriyyəsi üzrə tədqiqatlar onun yaradıcılığının əsas istiqamətləridir. Onun orijinal yaradıcılığı qnoseoloji və məntiqi zəminlərin, metodoloji yanaşmaların, akseoloji məqamların dürüstlüyü, tamlığı və evristliyi ilə fərqlənir. Bu, filosofun böyük məsuliyyətinin, vətənpərvərliyinin, xalqına və bəşəriyyətə sonsuz məhəbbətinin, haqqa və ədalətə vurğunluğunun məhsuludur. Professor “Milli fenomenlərin dərk və şərhində adekvat epistemologiya zərurəti”adlı məqaləsində “millət”, “milli ideya”, “milli ideologiya”, “milli maraqlar” kimi cəmiyyətin və dövlətin taleyində fundamental əhəmiyyətə malik olan fenomenlər

haqında yazır: “ ... ortada yekdil qəbul edilmiş, qərarlaşmış fikir yoxdur. Nəzəri pərakəndəlik, ümumi bir məxrəc üzərində vahidliyi təmin etməyən fikir müxtəlifliyi isə, bütün hallarda, praktiki işlərin gedişinə, ictimai proseslərin cərəyanına mənfi təsir göstərməyə bilməz. Bugünün özündə də bir çoxları belə vəziyyəti, əfsuslar ki, demokratiyanın təzahürü, hətta təntənəsi hesab edirlər. Unudurlar ki, millətin və dövlətin müqəddaratına xidmət etməli olan fundamental kateqoriyalar hansısa dəbə (qlobal olsa da belə!) qurban verilməməlidir. Ümumiyyətlə, həqiqi demokratiyaya xidmət dəbə qulluqla bir araya sığmır. Demokratiyaya, xalqın, millətin və şəxsiyyətin suverenliyinə aparan yol ağıldan, təfəkkürdən keçir. Hələ vaxtilə Akvinalı Foma deyirdi: “Hər bir azadlığın kökü zəkadadır”. Beləliklə, məntiqi olaraq, deyə bilərik ki, mühüm kateqoriyalara yetirilən ziyanlar bilavasitə dəbin özündə və ona qulluqda (köləlikdə) deyil, problem təfəkkürdə, əqli durumda yuva salmış xəta və nöqsanlardadır. O cümlədən – barəsində söhbət gedən kateqoriya-fenomenlərə koqnitiv fəzada yararlı, yəni tarixi situasiyaya və sosial zamana, elmi tələb və meyarlara, reallıq və məntiq dəqiqliyinə cavab verən qnoseoloji zəminlərin və metodoloji yanaşmaların yoxluğunda, yaxud da gücsüzlüyündədir. Bütövlükdə, özündə, zəruri olaraq, aksioloji məqamları da ehtiva edən epistemoloji sistemin olmaması və yaxud yararsızlığı nəinki ictimai inkişaf və sosial rekonstruksiya üçün əhəmiyyətli olan bugünkü problemlərin həllini qəlizləşdirir, həm də keçmişi dəyərləndirməkdə və gələcəyi müəyyənəlməkdə maneə törədir, səhflərə yol açır.

Ola bilsin ki, bir çox bioloji, fiziki, kimyavi, riyazi və sair obyekt-fenomenləri təhlil edib öyrənmək üçün başqaları tərəfindən ortaya qoyulmuş və bir növ ümumi sərvətə çevrilmiş məhsuldan, yəni epistemoloji bazadan qədərincə bəhrələnmək olar (bunu tarixi praktikanın özü də təsdiqləyir!), lakin, fikrimcə, milli səciyyə daşıyan, daha dəqiq desək, milli mahiyyəti ifadə edən və bilavasitə bu mahiyyətin xidmətində dayanan fenomenlərin tədqiqində “öz epistemologiyamız” olmalıdır, başqalarından, “ümumi”dən bəhrələnmək yalnız məhdudi çərçivədə ola bilər. Əlbəttə ki, belə epistemoloji arsenalın yaradılmasında dünyada mövcud olan həm nəzəri, həm də praktiki-təcrübi sərvətdən istifadə vacibdir. Burada özünə qapılma əvvəlcədən nəyisə yaratmaq prosesinə son qoymaq deməkdir. Yaradıcılıq aktı, kreativlik yalnız ətrafa, mühitə açıqlıq vəziyyətində mümkündür. Ümumiyyətlə, əqli və əməli fəaliyyətin dinamik açıq sistem məzmun-mahiyyətində qurulması etibarlı inkişaf və tərəqqinin şərtidir.

Bu məntiqin davamı olaraq deyə bilərik: milli məzmun-mahiyyətli fenomenlərlə bağlı vəzifə və prioritetlər bizim araşdırmaların qabaqçıl elmin müasir epistemologiya sahəsində əldə etdiyi səviyyəyə müvafiqliyi kontekstindən qavranılmalı və reallaşdırılmalıdır. Yuxarıda zərurətini göstərdiyim “öz epistemologiyamız”ın yaradılması prosesi də yalnız bu zirvəyə yaxınlığı, doğrulığı şərtlə məhsuldar və faydalı ola bilər” (11, səh. 275-276).

Azərbaycan filosoflarının təfəkkürünün məhsulu olan sanballı əsərlərdə bir-birindən maraqlı fikir və ideyalar yer alır. Belə ki, təbiətdə və cəmiyyətdə cərəyan edən proseslərin son dərəcə mürəkkəb olduğunu qeyd edən filosoflarımız bildirirlər ki, müasir dövrdə elmlər onların mahiyyətini açmaqda yeni nailiyyətlər əldə etməkdədir. Belə şəraitdə insanların çevik təfəkkürə malik olması həmişəkindən daha zəruridir. Bununla əlaqədar varlığın - təbiət, sosial həyat və insanın daxili dünyası kimi üç əsas sahəsinin sirrlərinin dərinlən mənimsənilməsində fəlsəfi dünyagörüşünün rolu durmadan artır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

- 1.Şükürov A. Fəlsəfə. Bakı, 2011
- 2.Abbasov Ə.F. Fəlsəfə millətləşmənin və müstəqil dövlətçiliyin zəruri əsaslarından//Müasir fəlsəfə və Azərbaycan: tarix, nəzəriyyə, tədris. Toplu. Bakı, Elm, 2011, s. 6-7.
3. İmani E.<http://sizinyol.com/2017/02/milli-f%C9%zi-qeydl%C9%99rim/>
4. www.elmarhussein.az 13.01.19
5. www.redaktor.az 01.05.19
- 4.Ramazanov F. və b. Fəlsəfənin əsasları. Bakı, 1997
- 5.Mehtiyev R. Fəlsəfə. Bakı, 2007

6. Rüstəmov A. Azərbaycan milli ideyanın formalaşmasında maarifçiliyin və modernləşmənin rolu//<http://xalqgazeti.com/az/news/politics/87510>
7. Hacıyev Z. Fəlsəfə. Bakı, Elm, 2012
8. Məmmədzaadə İ. Qloballaşma və müasirləşmə şəraitində fəlsəfənin aktuallığı haqqında. Bakı, Təknur, 2013
9. Абасов А.С. Монолог классисизма, диалог неклассизма и полилог постнеклассизма. /Müasir fəlsəfə, elm və mədəniyyət: postqeyri-klassik epistemologiya. Konfrans materialları. Bakı, Təknur, 2011
10. Абасов А.С. Вместо введения /Müasir fəlsəfə, elm və mədəniyyət: postqeyri-klassik epistemologiya. Konfrans materialları. Bakı, Təknur, 2011
11. Abbasov Ə.F. Milli fenomenlərin dərkə və şərhində adekvat epistemologiya zərurəti/Müasir fəlsəfə, elm və mədəniyyət: postqeyri-klassik epistemologiya. AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunun Müasir fəlsəfə problemləri şöbəsi. Respublika konfransının materialları. Bakı, Təknur, 2011, s.275-276
12. Rüstəmov Y. Fəlsəfənin əsasları. Bakı, Təknur, 2008
13. Məmmədzaadə İ. Milli ideyanın yeni dərkə. “Respublika” qəzeti, 2 may 2018
14. Ələkbərov F. Azərbaycan Türk fəlsəfəsi. Bakı, 2019
15. Məmmədova A. Fəlsəfi fikir tarixində romantizm mərhələsi (XVIII- XIX əsrlər). Bakı, 2015
16. Hüseynov Y. Mollanəsrəddinçilər. Bakı, 2017
17. Quluzadə Z. Sosiomədəni inkişafın tədqiqinin konseptual problemləri (XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəlləri). Bakı, 2014
18. Osmanlı V. Azərbaycan romantikləri. Bakı, Yazıçı, 1985, 224 s.
19. İsmayılov Ə. Dünya Romantizm ənənələri və Hüseyn Cavid, Bakı, Yazıçı, 1983.
20. Əliyev K. XX əsr Azərbaycan romantiklərinin ədəbi-nəzəri görüşləri, Bakı, Elm, 1985
21. Cəfərov M.C. C.Məmmədquluzadə. Bakı: Nurlan, 2002, 68 s.
22. Daşdəmirov Ə. Millət və cəmiyyət tarixin sərt dönməsində. Bakı: Elm, 2008, 344 s.
23. Əhmədli R. Azərbaycan milli-demokratik dövlətçilik məfkürəsi: türkçülük, müasirlik, islamçılıq. Bakı: Elm, 2007, 279 s.
24. Əliyeva Z. Azərbaycan maarifçiliyi və dünya ədəbi-nəzəri fikri. Bakı, Səfa, 2008, 113 s.
25. Əsgərov R. XIX əsr Azərbaycan maarifçiliyi: Cəmiyyət və insan. Bakı, Təknur, 2008, s.31

Rəyçi: AMEA Fəlsəfə İnstitutunun şöbə müdürü, f.e.d., professor Əli Abasov
Qəbul edilib: 14.01.2020

Зейнадин Шабанов

ПРИЗЫВЫ К ИДЕЕ В НАЦИОНАЛЬНОЙ ФИЛОСОФИИ

Резюме

В статье рассматриваются направления развития азербайджанской философии, изучается отношение азербайджанских философов к различным философским темам, анализируются идеи национальной философии. Отмечается, что взгляды наших философов на мир, отношение человека к его позиции в мире были разными, выдвигались разные подходы. В своих работах, питающих и обогащающих человеческую философию, наши философы затрагивают вопросы общества-природы, человека-духа, Божественной любви, возникновения мира, новых парадигм, национальной идеи, мультикультурализма и толерантности, системного подхода, теории сложных систем, синергетики, классической, постклассической науки, гражданского общества и правового государственного строительства, национальных интересов и национальной идеологии, идеи азербайджанства,

прав человека, религии и культуры, человеческой идеологии, человеческого капитала, выразили глубокое отношение к таким философским вопросам, как модернизация, выдвинули новые идеи, представили бесчисленные произведения.

Цель - проанализировать идеи в философии Азербайджана

Методология - индуктивный, дедуктивный и сравнительный подход

Результат - наши философы, обратившись к таким философским вопросам, как общество-природа, новые парадигмы, национальная идея, мультикультурализм и толерантность, системный подход к развитию событий и процессов, теория сложных систем, синергетика, классическая, постклассическая, постнеоклассическая наука, национальные интересы и национальная идеология, идея азербайджанства, модернизация, выдвинули новые идеи

Ключевые слова: национальная философия, философы, природа, общество, идеи, азербайджанство.

Zeynaddin Shabanov

IDEOLOGICAL CHALLENGES IN NATIONAL PHILOSOPHY

Summary

The article is present the development trends of Azerbaijani philosophy, studied the attitude to various topics, analysed ideological challenges in national philosophy. It is stated that our philosophers worldwide attitude to a humans position in the world was different, they expressed various approaches. Our philosophers have been deeply involved such philosophical problems from their flowing universal philosophy and enriches it in their works as a society nature, man spirit, divine love, peace-building, new paradigms, national idea, multiculturalism and tolerance, systematic approach to the development of phenomena and processes, theory of complex system, synergies, classical, post-classical, post-nonclassical science, civil society issues and legal state organizations, national interests and national ideology, the idea of azerbaijainism, human rights, religion and culture, human capacity, modernization and were put forward new ideas, created a solid heritage.

Purpose of the research - to analyze ideas in the philosophy of Azerbaijan

Methodology - inductive, deductive and comparative approach

Findings - Our philosophers modernize the ideals of society, nature, new paradigms, national ideas, multiculturalism and tolerance, synergetics, classical, postclassical, postneoclassical science, national interests and national ideology. They put forward new ideas by expressing their attitude.

Keywords: national philosophy, philosophers, nature, society, ideas, Azerbaijainism